

Hakemli Yazılar / *Refereed Papers*

Osmanlı Arşivciliğinin Teorik Dayanakları Hakkında*

On The Theoretical Bases of the Ottoman Archival Science

İshak Keskin**

Öz

Osmanlı Devleti'nin arşivsel uygulamaları bu devletin idari uygulamalarına ilham kaynağı olan araçlar gözden geçirilerek öğrenilebilir. Bu da, Osmanlı idari yapılanmasında etkili olan Türk-İslam-Sasani devlet geleneğinin bilinmesine bağlıdır. Böylelikle, bir yandan bürokratik ve arşivsel işleyişin bir devletten diğerine nasıl intikal ettiği gözlemlenebilirken, diğer yandan da Osmanlı arşiv pratiğinin özgünlüğü sorununa bir cevap bulunabilir.

Anahtar Sözcükler: Arşivcilik tarihi, teşkilat tarihi, bürokrasi, İslam arşivcilik geleneği, Osmanlı arşivciliğinin teorik yapısı, Osmanlı arşiv uygulamaları.

Abstract

The archival practices of the Ottoman State can be learnt by analysing the devices that inspired the administrative practices of this state. And this requires knowing the Turkish-Islamic-Persian State tradition. By doing so, on the one hand the way that bureaucratic and archival processes pass from one state to another can be observed and, on the other hand, an answer to the problem of originality of the Ottoman archival practices can be found.

* Bu yazı, 18-23 Eylül 2006 tarihleri arasında Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası 17. CIEPO Sempozyumu'nda sunulan "Miras veya Özgünlük. Osmanlı Arşivciliğinin Teorik Alt Yapısı" adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Dr., İstanbul Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü. e-posta:ishakkeskin@hotmail.com

Keywords: *Archival history, institutional history, bureaucracy, Islamic archival tradition, theoretical structure of the Ottoman archival science, archival practice of the Ottoman State.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin arşivsel uygulamaları incelenirken yapılması gereken ilk iş, bu devletin, doğrudan veya dolaylı olarak idari uygulamalarına ilham kaynağı olmuş vasıtaları gözden geçirmek olmalıdır. Bu da, öncelikle, Osmanlı idari yapılanmasında etkili olan Türk-İslam-Sasani devlet geleneği ve teşkilatının araştırılmasına bağlıdır. Böylelikle, bürokratik ve arşivsel işleyişin, söz konusu coğrafyada kurulmuş olan bir devletten diğerine nasıl intikal ettiğinin izahı mümkün olabilir; dolayısıyla, Osmanlı arşiv pratiğinin özgünlüğü (bir başka devletin benzer uygulamalarına dayandırılıp dayandırılmadığı) sorununa da bir cevap bulunabilir.

Türk-İslam İdari Geleneğinin Devamı Olarak Osmanlı Bürokrasisi

Osmanlı Devleti'nin idari yapısının bir gelenekten kök alıp almadığı konusu, çalışma kapsamında büyük önem arz etmektedir. Bu tartışmadan çıkacak sonuç, Osmanlı arşivciliğinin de aynı şekilde daha eski bir geleneği tevarüs edip etmediği sorununu çözüme kavuşturacaktır. Burada yapılacak olan şey ise, ilgili coğrafyaya ve medeniyete ait bir teşkilat tarihi araştırması değil, sadece Osmanlı arşivcilik geleneğinin oluşumunda daha önceki devletlerin etkisinin ne derecede olduğunun ve bu geleneğin tespiti şeklinde olacaktır. Şimdi, kısaca, Osmanlı Devleti teşkilatının nereden kök aldığı sorusu üzerinde duralım:

İslam öncesi Türklerde güçlü siyasi örgütlenmelerin varlığı, geniş sınırlara sahip büyük devletlerin kurulmuş olmasıyla kolayca izah edilebilir. Büyük devletlerin kurulması, kuşkusuz, geçmişin sağlam gelenekleriyle mümkün olabilmıştır. Öyle ki milletler, geleneklerinden aldığı güçle ayakta durabilmektedir. Zaten dünya tarih sahnesi, bu geleneğe sahip veya bu geleneği oluşturmayı başaramamış büyük milletleri günümüze taşımıştır. Bu büyük milletlerin teşkilat yapıları incelendiğinde, idare ananelerinin ve örgütlenme düzeylerinin sağlam oluşu dikkat çekmektedir.

Aslında tartışılması gereken hususun, bir devlet teşkilatının bir diğerine ne ölçüde benzeyebileceği veya benzerlik görülmemesinin mümkün olup olmadığıdır. İ. H. Uzunçarşılı, terminolojik farklılık bir tarafa bırakılacak olursa,

her devletin idari yapıları arasında az çok bir benzeşim olacağı düşüncesindedir.¹

Öncelikle Osmanlı Devleti teşkilatında üç temel öğenin etkili olduğu vurgulanmalıdır: Bunlardan ilki, doğal olarak, kendi kültür temelinde ve ananesinde var olan örgütlenme biçimidir, ki bu temel miras, millet olarak onun, güçlü komşularına rağmen, sürekli büyük devletler kurmasını kolaylaştırmıştır. İkincisi bir ara hakimiyetleri altına girdikleri Çin'dir. Bu millete ait kültür izlerine Uygurların devlet yapısında tesadüf olduğu belirtilmektedir.² Üçüncüsü ise, yeni bir dini kabul etmeleriyle başlayan süreçteki İslam kültür ve medeniyetinin etkisidir. Osmanlı Devleti idari kurumlarının, İslam dünyası idari geleneğinin bir devamı olduğu Carter V. Findley tarafından da belirtilmektedir (Findley, 1994: s. 3). Bu süreklilik, İslam medeniyetinin ortaya çıkışından itibaren görülen bir gelişmenin ürünüdür ve İslam öncesi köklere de dayanmaktadır. Bu gelenek, irili ufaklı bir çok Türk-İslam devletleri tarafından sınanarak olgunlaşma sürecini Osmanlı Devleti'nden çok önceleri tamamlamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti, idari kurumlarını sağlam şekilde kurmuştur. Bu yapılanmada, kısmen Karahanlı devlet teşkilatından, kısmen de Oğuz ananelerinden kökünü alan Türk müesseseleri ile Sasani, Abbasi, Karahanlı, Gazneli ve Sâmânî kurumlarının rolü büyük olmuştur (Köprülü, 2002: s. 31-32).

¹ İ. H. Uzunçarşılı, bu düşüncesini, her devlette isimleri ayrı, ancak görevleri birbirine benzeyen dairelerin (divânların) bulunduğu; aynı şekilde, her devletin başbakanının, ordu kumandanının, saray (merkez) teşkilatının mevcut olacağı şeklindeki yaklaşımıyla izah etmiş; bu benzeşimlerden herhangi birinin mutlaka o bölgede kurulmuş daha önceki bir devletten alınmış olmasının da gerekmediğini belirtmiştir. İki devlet arasında geleneğe, ırka ve dine dayalı fark(lar)ın varlığı, olabilecek benzeşimleri oldukça güçleştirmektedir. Bununla birlikte, bu farkların devletler arasında idari bir etkileşime müsaade etmeyeceğini iddia etmek de doğru değildir. Osmanlı Devleti teşkilat yapılanmasında da böyle olduğu söylenebilir. Bu konuda temel alınması gereken husus, (Uzunçarşılı'nın da ifade ettiği gibi) devletlerin yapıları, nereden geldikleri, hangi devletin feodali olduğu ile irki, dini ve içtimai özelliklerin şekillendirdiği ilişkilerle ortaya çıkan benzeşimlerin araştırılmasıdır. Diğer yandan, bir devletin diğerine varis olması da, sonraki devletin her şeyi önceki devletten aldığı anlamına gelmeyecektir (Uzunçarşılı, 1988-I: s. X-XI).

² Her ikisi de büyük bir medeniyete sahip Türkler ve Çinliler, komşuluk ilişkileri çerçevesinde veya birbirlerine hükmetmeleri dolayısıyla, birbirlerinden bazı şeyler almışlardır (Uzunçarşılı, 1988-I: s. XII; Spuler, 1957: s. 304-5). Göktürk Kağanı İl-Kağan'ın 630 yılında Çinlilere yenilmesiyle birlikte, bazı Türk soyluları Çin bürokrasisinde üst düzey memuriyetlere atanmışlardır. Bu soylular, buldukları makamlarda bilgi ve deneyimlerini artırarak Çin kültür ve yönetim metotlarıyla örgütlenme fikirlerini olgunlaştırmışlardır. İdare metotları, böylelikle Uygurlar zamanında (744-840) daha ileri bir seviyeye ulaştırılmıştır. Bu dönemde devlet arazisi, dokuz oymak (boy) ile Karluk ve Basmil boyları arasında bölüştürülerek on bir yurtluk (timar) halinde düzenlenmiştir. Bilindiği gibi bu sistem, Uygurlarda bir bölgenin halkıyla birlikte bir Türk boyuna, Selçuklularda ve Osmanlılarda ise bir bölgenin kişilere verilmesi biçiminde devam eden bir gelenek olmuştur (Taneri, 1981: s. 47-8; Turan, 1948: s. 571-2).

İ. H. Uzunçarşılı, bu düşüncesini, her devlette isimleri ayrı, ancak görevleri birbirine benzeyen dairelerin (divânların) bulunduğu; aynı şekilde, her devletin başbakanının, ordu kumandanının, saray (merkez) teşkilatının mevcut olacağı şeklindeki yaklaşımıyla izah etmiş; bu benzeşimlerden herhangi birinin mutlaka o bölgede kurulmuş daha önceki bir devletten alınmış olmasının da gerekmediğini belirtmiştir. İki devlet arasında geleneğe, ırka ve dine dayalı fark(lar)ın varlığı, olabilecek benzeşimleri oldukça güçleştirmektedir. Bununla birlikte, bu farkların devletler arasında idari bir etkileşime müsaade etmeyeceğini iddia etmek de doğru değildir. Osmanlı Devleti teşkilat yapılanmasında da böyle olduğu söylenebilir. Bu konuda temel alınması gereken husus, (Uzunçarşılı'nın da ifade ettiği gibi) devletlerin yapıları, nereden geldikleri, hangi devletin feodali olduğu ile irki, dini ve içtimai özelliklerin şekillendirdiği ilişkilerle ortaya çıkan benzeşimlerin araştırılmasıdır. Diğer yandan, bir devletin

Büyük Selçuklu Devleti, yıkılışından sonra (Mısır ve Suriye gibi Şii Fatimilerin nüfuz sahaları ve dönemleri hariç) kendi bölgesinde kurulmuş devletleri ve feodal birimleri etkilemiştir. Büyük Selçuklular varisleri durumundaki Moğol, Uygur ve Harzemşah; Memluklar da Moğol ve daha çok da Eyyubî teşkilat yapılarını tevarüs ederek eski teşkilat geleneğini devam ettirmişlerdir. Bunlardan sonra kurulan Osmanlı Devleti de, idari yapısını Büyük Selçuklu teşkilatından tevarüs etmiş olan devletlere dayanarak oluşturmuştur (Uzunçarşılı, 1988-I: XIII).³

diğerine varis olması da, sonraki devletin her şeyi önceki devletten aldığı anlamına gelmeyecektir (Uzunçarşılı, 1988-I: s. X-XI).

Her ikisi de büyük bir medeniyete sahip Türkler ve Çinliler, komşuluk ilişkileri çerçevesinde veya birbirlerine hükmetmeleri dolayısıyla, birbirlerinden bazı şeyler almışlardır (Uzunçarşılı, 1988-I: s. XII; Spuler, 1957: s. 304-5). Göktürk Kağanı İl-Kağan'ın 630 yılında Çinlilere yenilmesiyle birlikte, bazı Türk soyluları Çin bürokrasisinde üst düzey memuriyetlere atanmışlardır. Bu soylular, buldukları makamlarda bilgi ve dene-yimlerini arttırarak Çin kültür ve yönetim metodlarıyla örgütlenme fikirlerini olgunlaştırmışlardır. İdare metodları, böylelikle Uygurlar zamanında (744-840) daha ileri bir seviyeye ulaştırılmıştır. Bu dönemde devlet arazisi, dokuz oymak (boy) ile Karluk ve Basmlı boyları arasında bölüştürülerek on bir yurtluk (timar) halinde düzenlenmiştir. Bilindiği gibi bu sistem, Uygurlarda bir bölgenin halkıyla birlikte bir Türk boyuna, Selçuklularda ve Osmanlılarda ise bir bölgenin kişilere verilmesi biçiminde devam eden bir gelenek olmuştur (Taneri, 1981: s. 47-8; Turan, 1948: s. 571-2).

³ Bizans idari yapısının Osmanlıları pek az etkilediğine işaret etmek üzere bir örnek vererek bu konuyu kapatalım: Bürokratik etkinin tartışılması faslında, belki de en önemli kısmı oluşturan hükümdarın mutlak yardımcısı konumundaki vezir-i azamlık makamıdır. Bu memuriyetin İstanbul'un fethinden sonra Bizanslılardaki grand domestique'den (Vezir-i azamlık) alınmış olduğu iddiası mevcuttur. Daha Orhan Bey zamanında Sinan Paşa adında bir vezirin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde vezirlerin adedinin çoğaldığı ve içlerinden birinin "vezir-i azam" unvanını aldığı günümüze kadar gelen bilgilerden bazılarıdır. Bu makam, Abbasilerden bu yana hemen bütün İslam devletlerinde de mevcuttu. Gazneliler'de ise, vezir vardı ve Hâce-i büzürk olarak adlandırılmıştı. Fatih Kanunnamesi olarak bilinen ünlü Kanunname de, atası dedesi kanunu olduğu şeklindeki ifadeden anlaşıldığına göre Bizans'tan alınmamış, aksine kökü maziye dayanan eski hukuki ve idari uygulamalara dair kurallar bütünüdür. Kadıaskerlik makamının da Eyyubiler devrinde beri mevcut olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, Osmanlıların bunu Anadolu Selçukluları veya Memluklardan edindiği pekala söylenebilir. Tuğra, tevki gibi hükümdarın özel alametlerini içeren yazılar için kullanılan nişan ve bundan türetilen nişancı tabiri de, eski Oğuz ananesine uygun olarak Abbasilerde var olan Divanü'l-İnşa'nın Büyük Selçuklularda Divanü'l-Tuğra'ya dönüşmesinden oluşmuştur. Defterdarlık makamı da, Fatimi idari teşkilatında var olan Sahib-i Defter unvanı ve bilhassa İran Moğol (İlhanlı) Devleti'nde defterdarlık ve defterdar bulunması, Osmanlıların bu hususta kısmen Selçuklu ve bilhassa da İlhanlı teşkilatından alıntı yaptıklarını göstermektedir. Anadolu sahasında, Selçuklular'dan ve İlhanlılar'dan kalan vergi usullerinin ve mali sistemlerinin önemli bir tesirinin olacağı doğaldır. Özellikle merkezde ve Doğu Anadolu sahasında İlhanlı tesirinin baskın ve devamlı olduğu; buna karşın, Bizans tesirinin ise, daha ziyade, (Osmanlı Devleti'nin örfi uygulamayı bolca hayata geçirmesi dolayısıyla) Batı Anadolu ve özellikle de Rumeli sahasında görülebileceği tahmini yürütülebilir. Timar sisteminin de daha eski Türk-İslam devletlerinde uygulanan bir sistem olduğu bilinmektedir. Bunun, arazinin mukataalara bölünerek askeri hizmetler karşılığında ve irsen intikal karşılığında askerlere verildiği Büyük ve Anadolu Selçuklularında uygulanan ikta sistemiyle doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Bu sistem, Türk unsuruna mensup kütleleri yeni fethedilen bölgelere yerleştirerek, lüzumunda onlardan askeri bir kuvvet olarak istifade edilmesi düşüncesinden doğmuştur. Selçuklulardan sonra kurulan Eyyubî ve Harzemşahlarda, hatta Moğollarda da görülen bu sistem, Anadolu beyliklerinde de aynen uygulanmıştır. Bu bilgiler, ikta sisteminin Büyük Selçuklulardan sonra bölgenin devlet ve beylikleri için de geçerli toprak sistemi olduğunu doğrulamaktadır. Köprülü, bütün bu değerlendirmelerin ardına, "Bizans devlet müesseselerinin Osmanlı devlet müesseseleri üzerinde hiçbir bariz tesir icra etmemiş olması, Osmanlılar'dan evvelki devirlerde de böyle bir tesirin bulunmadığına asla bir delil teşkil edemez" diyerek bu etkinin ancak daha önceki dönemlerde vuku bulmuş olabileceğine işaret etmektedir (Köprülü, 2002: s. 36-58, 73-91, 170-2).

Osmanlı Devleti'nin güçlü bir bürokratik yapı oluşturabilmesinde, hiç kuşkusuz, daha Osmanlı devleti kurulmadan önce mevcut olan ve Anadolu'da kuvvetli izler bırakan Anadolu Selçuklularının tesiri göz ardı edilemez. Anadolu Selçuklu Devleti, XIII. yüzyılda, gayet iyi örgütlenmiş bir devlet teşkilatıyla birlikte, görev ve yetkileri iş paylaşımına dayalı şekilde çizilmiş kuvvetli bir bürokrasiye ve memur sınıfına sahipti. Bu yüzyılın sonunda, Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra Anadolu'ya fiilen hakim olan İlhanlılar ile XIII-XIV. yüzyıllarda Mısır ve çevresinde kurulmuş olan Memluklar güçlü ve düzenli bir bürokrasi oluşturmayı başarmışlardır. Selçuklu teşkilatına varis olan Osmanlı Devleti'nin XIV. yüzyılda kendi idari müesseselerini kurmasında da güçlü bir zemin oluşturmuşlardır.

Nitekim Osmanlı siyasi ve idari tarih araştırmalarının en önemli isimlerinden biri olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı da, Osmanlı idare geleneğinin gelişiminde komşu veya bölge devletlerinin doğrudan veya dolaylı rolünü araştırmıştır. Çalışmasında, Osmanlı teşkilatının önemli bir kısmının öteden beri sadece Bizans İmparatorluğu'ndan alınmış olduğu hakkında bir kısım Avrupa tarihçilerinin yazılarından ve bunlar tarafından ileri sürülen iddialardan söz etmektedir. Yazar, bu tip çalışmaların bilgisizlik ve yakıştırma yoluyla hazırlanmış olduğu kanaatinde (Uzunçarşılı, 1988: s. IX-XI). Söz konusu Avrupalı tarihçilerin yazılarını ve iddialarını ayrıntılı bir şekilde tartışarak sunan tarihçi ve edebiyatçı Fuad Köprülü ise, dolaylı ve kısmi Bizans etkisini göz ardı etmemekle birlikte, baskın etkenin Türk-İslam geleneği olduğu şeklindeki kanaatini eserinde ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur (Köprülü, 2002: s. 10-27).

Köprülü, hangi müesseselerin Bizans'tan Osmanlılara geçtiği konusunun tartışılmasının genel ve teorik bir açıklamaya muhtaç olduğunu belirtmektedir. Türklerin İslam dinini kabulleriyle birlikte, birçok kurumları büyük bir dönüşüme maruz kalmıştır. Buna, o zamana kadar olgunlaşma sürecini tamamlamış bulunan İslam hukuk esaslarının ve kurumlarının alınması ve Türk devlet yapısına uydurulması neden olmuştur (Köprülü, 2002: s. 27, 29-30).

Osmanlılar, sadece Büyük ve Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve Memluk kurumlarını tevarüs etmemişler, aynı zamanda (bir önceki devletin atadığı bürokratların halen burada bulunması dolayısıyla) varisi bulunduğu devletin üst ve alt düzey bürokratlarını da yanlarında deneyimli idareciler olarak tutmuşlardır.⁴ Buna, bir de, daha sonra ilhak edilen Anadolu beyliklerinin idarecilerinin eklenmesi, idari yapının teşekkülünü kolaylaştırmıştır. Bölgede (ve bölge dışında) daha önceleri

⁴ İlk dönem Osmanlı kroniklerinde Oğuz geleneğinin ve orta Asya'ya dair ayrıntı denebilecek bilgilerin verilmesi, (mekansal uzaklığa rağmen) yüzyıllar sonrasında tarihi köklerden haberli olduğu ve bunların dimağlarda yaşatıldığı izlenimini vermektedir. Dolayısıyla, kurulan devletlerin idare geleneğinde bu devletlerin bir tesirinin olacağı dikkate alınmalıdır. Bunda, İran ve Anadolu'ya hakim olmuş olan İlhanlılar zamanında yayılan Uygur etkisinin katkısı açıktır. Fatih Sultan Mehmed'in divanında Uygurca mükemmel nâmeler yazan katiplerin varlığı, belki de, bu geleneğin coğrafi akışkanlığı konusunda daha net bir fikir vermektedir (Köprülü, 2002: s. 127-8; Emecen 2003: s. 151-160). Büyük Selçuklularda devlet, daha evvelki Türk Devletlerinde olduğu gibi, idare eden ailenin ortak malı idi. Ailenin erkek üyeleri, ülkenin çeşitli yerlerine vali olarak atanırdı. Eski

kurulmuş olan medreseler bu kadroların sürekli beslenmesine ve giderek zenginleşmesine önemli katkılar sağlamışlardır. İlk Osmanlı bürokratları olan vezir ve nişancıların tamamının kadı ve müderris görevlerinde bulunmuş olmaları (İnalçık, 2002: 194) da bunu doğrulamaktadır. Bu bürokratların Selçuklu ve İlhanlı idare geleneğinin Osmanlılara aktarılmasında önemli rolleri olmuştur. Ayrıca, XIV. yüzyılda Osmanlı Beyliği'nin önemli bir siyasi merkez olarak boy göstermesi de, İslam dünyasının meşhur alim ve devlet adamlarının buraya gelmesini sağlamış ve medrese eğitimi ile devlet yönetimde bunlardan büyük ölçüde faydalanılmıştır. Bu durum, idari geleneğin büyük ölçüde ana coğrafya kaynaklı beslenmeye ve gelişmeye devam ettiğini göstermektedir. Nitekim Anadolu Selçuklu Devleti'nde 14 vezirden onbiri ve Osmanlılarda da Fatih'e kadar biri hariç diğer bütün vezirler medrese kökenli idiler. Anadolu Selçukluları ile diğer Türkmen beyliklerinin üst yönetimine de bu zümre hakimdi (Taneri, 1997: s. 33-36; Aydın, 2003: s. 1-2). Bütün bunlar, ilk Osmanlı bürokrasisinin daha XIV. yüzyılda ağırlıklı olarak Türk-İslam idare kültüründen yararlanılarak vücuda getirildiğini ve geleneğin özellikle medrese kökenli bürokratlar kanalıyla devam ettirilerek şekillendirildiğini göstermeye yeterlidir.

Türk-İslam Geleneğinde Kayıtların Tutulması ve Arşivler

Türk-İslam idari yapısının ulaştığı ileri düzey, kuruldukları coğrafyada güçlü ve çevresini şekillendirici büyük devletlerin kurulmuş olmasıyla anlaşılabilir. Bu güçlü bürokratik yapının düzenli bir kayıt tutma sistemiyle desteklenmiş olması gerekir. Zira bürokrasinin sıhhatli çalışması, idari belgelerin yararlanılabilir sistematiği dolayısıyla ürettiği belgelere erişim sorununu çözdüğü anlamına gelir.

Türk geleneği olarak bu valiler, daha sonraları, buldukları bölgede bağımsız birer devlet olurlardı. Bunun Sultan II. Kılıç Arslan zamanında değiştiği görülmektedir. O, 1185'de ülkesini 11 oğlu arasında güya bölüştürmüş, ancak Anadolu 11 devlete ayrılmamıştır (Kafesoğlu, 2002: s. 366). Devletin aile üyeleri arasında paylaşılması ilkesi, Göktürk, Karahanlı ve Büyük Selçuklu devletleri zamanından beri uygulanmakta olan bir sistemdir. II. Kılıç Arslan, bununla da yetinmeyerek ve merkezi idareyi daha da güçlendirmek amacıyla, büyük ikta sistemini de kaldırmış, kumandanlara ve maiyetlerindeki askerlere maiyetlerine kifayet edecek kadar iktalar tahsis edilmiştir. Böylece, onlar, bir vilayete askerleriyle birlikte toptan sahip feodal reisler yerine o vilayette bulunan askerlerin başı haline gelmişlerdir (Turan, 1988: s. 8). Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinde vilayetlerin şehzadeler tarafından idare edildiği bilinmektedir. Osmanlılarda lala denilen Şehzade mürebberleri, yani Atabeyler Büyük Selçuklularda da vardır. Büyük ve Anadolu Selçuklularında şehzadeler, daha küçük yaşta iken, Ata Bey veya lala ismi verilen Emirlerden birinin terbiyesine terk edilmek suretiyle, devlet işlerine alışmak ve tecrübe edinmek üzere vali olarak bir vilayete gönderilirlerdi (Uzunçarşılı, 1988-I: s. 19, 47-8, 61, 281). Diğer yandan, teşkilat yapısının her zaman aynı şekilde kabullenildiği söz konusu değildir. Eski devrin kimi uygulamalarının dönüşüm geçirerek veya kısve değiştirerek devam ettiği de olmuştur. Bu durum, bambaşka bir ortamda kurulan Türk devletleri için de geçerlidir. Bunu, daha ziyade, Kaşgâr havalisinde hüküm süren ve hükümdar sülalesinin ve vatandaşının Türklere oluştuğu ve eski Türk şehir ananelerini saklayan Karahanlılar Devleti'nde de görmek mümkündür. Ayrıca, Gazneli, Karahanlı ve Selçuklu müesseseleri üzerinde Sâmânî tesirleri söz konusudur; onlar da doğrudan veya dolaylı olarak Abbasilerin; Abbasiler ise, hukuki müesseselerin ve bilhassa devlet teşkilatının oluşumunda, İslam tesirlerinden başka, Emevilerden geçmiş Bizans ve özellikle de Sâsânî geleneklerinden yararlanmışlardır (Köprülü, 2002: s. 27,29-30).

Zamanın edebi eserlerinin yazılmasında yararlanılmış olan resmi belgeler, devlet kayıtlarının tutulması, düzenlenmesi ve erişimi problemlerinin çözüldüğünü gösteren önemli delillerdir. Bu cümleden olarak, fasıllar halinde veya eserler içine serpiştirilmiş vaziyette bulunan bilgiler, Ortaçağ İslami yönetimlerinde kayıtların korunması ve düzenlenmesi konusuna ayrı bir önem verildiği tezini teyit etmektedir.

Pers idare geleneği, özellikle vergilendirme ve gelirlerin nerelerde harcanacağı konusunda Müslüman devletlere ilham kaynağı olmuştur (Posner, 1998: s. 223). Pers mali sistemlerinin İslam mali kayıt sistemi üzerindeki etkisi Halife Hz. Ebu Bekir devrine kadar gitmektedir. Hz Ebu Bekir zamanında Sevad'a haraç katibi olarak gönderilen iki katip, vergileri Sâsâni katiplerinin uygulamalarından yararlanarak toplamışlardır (Küçükaşçı, 2002: s. 49).⁵ Pers vergi sisteminin, I. Hüsrev Anuşirvan (531-79) tarafından kurulduğu şekliyle, Abbasiler döneminde de hemen hemen hiç değişmeden kaldığı belirtilmektedir. Abbasiler döneminde Sâsâni mali sistemine ilişkin eserlerin Arapça'ya tercümeleri (Gutas, 2003: s. 111-112) de bu sürekliliğe katkı sağlamış olmalıdır. Yerinde hazırlanan vergi kayıt defterleri başkente gönderilmiş ve daha sonra vaki olabilecek her türlü başvurular için saklanmışlardır (bu Osmanlı uygulamasına benziyor). X. yüzyıldan itibaren Selçukluların Seyhun Irmağı'ndan Akdeniz'e uzanan hakimiyetleriyle birlikte, Pers-İslam idare geleneği de bu geniş sınırlara hakim olmuştur (Posner, 1998: s. 222-223).

İslam medeniyetinde, ilk kez Abbasiler döneminde el-Hazânetü'l-Uzmâ (Büyük Arşiv) olarak adlandırılan merkezi bir arşivin varlığından haberdarız. Merkezi organlarca üretilen belgelerin bu arşive devri konusundaki uygulamalar, arşivsel işlemlerin belli bir düzen çerçevesinde yürütülmesini sağlayan kuralların geliştirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Merkezi devlet dairelerine gelen yazıların asılları ile giden yazıların kopyaları, üç yıllık dönemler halinde son bir tasnife tabi tutulur ve fihristleri de hazırlanmak üzere merkezi devlet arşivine gönderilirdi (Uzunçarşılı, 1984: s. 9; Göyünç, 1994-I: s. 89; Duri, 1994: s. 377-78; Mansuroğlu, 1945: s. 595). Bu dönemde taşra idarelerine ait benzer uygulamaların varlığından haberdar değiliz. Ancak merkezi idarelerin birer küçük prototipine sahip taşra idarelerinin de bu uygulamaları yürüttüklerinden şüphe duymamak gerekir.⁶

Abbasi arşivsel uygulamaları, belgelerin arşive yerleştirilmesi ve buradaki düzenleri bakımından da büyük önem taşımaktadır. Abbasi Dîvânü'r-Resâil'inde

⁵ Akkoyunlu ve Timur devletlerinde de mevcut olduğu anlaşılan bu muhasebe sistemini, gerek bu devletler, gerekse Osmanlı Devleti'nin hükmettiği yerlerde de görmek mümkündür (Sahillioğlu, 1988: s. 114).

⁶ Osmanlı uygulamasının bu konuya ışık tutar nitelik taşıdığı düşünülebilir. Geniş ülke sınırları içindeki taşra idarelerinin, merkezi idare geleneğini benimsemiş ve merkezden atanan bürokratlarca yönetilmesi ve eyaletlerde eyalet divânlarının kurulması, merkezi ve genel uygulamaların burada hayata geçirilmesinde bir zorluk yaşanmasını önlemiş, burada üretilen ve merkezden buraya gönderilen belgelerin korunması ve düzenlenmesi sorununu çözmüş olmalıdır.

oluşan kayıtlar, üç yıllık aralarla arşive indirilirken rulo haline getirilir ve edâbîr adı verilen bir tür kutulara yerleştirilirdi. Bu kutuların üzerine, içindeki evrakın özetinin yazıldığı etiketler yapıştırılırdı (Aykaç, 1997: s. 44). Bunun nedeni, hiç kuşkusuz, evraka hızlı erişimi mümkün kılmaktır.

Dönemin önemli gelişmelerinden biri de, dîvân yazışmalarının Abbasi vezirlerinden Halid bin Bermek zamanında kâğıtlar yerine defterlere kaydedilmiş olmasıdır (Uzunçarşılı, 1984: s. 9; Göyünç, 1994-I: s. 89; Duri, 1994: s. 380). Bu gelişmeyle birlikte, divan muamelesinin usulden olan durûc denilen tomarlı kağıda yazılması terk edilmiş ve yerine deriden defterler yaptırılmıştır. Vezir Cafer bin Yahya bin Halid zamanında ise bu deri defterler yerine kâğıt defterler kullanılmaya başlanmıştır (Uzunçarşılı, 1988-I: s. 9). Bu yeni uygulama, kayıtların konu bütünlüklerinin korunması, kurulan sistematığı devam ettiren serilerin oluşturulması ve erişimin kolaylaştırılması noktasında önemli bir rol oynamış olmalıdır.

Fatımi devlet adamı olan İbnüssayrafi'nin (1071-1147) eserinde verdiği bilgiler Ortaçağ İslam dünyası arşivciliğinin karakteristik vaziyetini ortaya koymaktadır. İbnüssayrafi, daha çok devlet teşkilatı hakkında bilgiler verdiği eserinin iki bölümünü katiplerin ve arşivcilerin görevlerini ve işlerini nasıl yapmaları gerektiği konularına ayırmıştır (Posner, 1972: s. 25-26). Nitekim Fatımi dönemi arşiv düzenlemesine dair bilgileri verirken, Abbasi merkez arşivine ilişkin bir anekdot aktarmak suretiyle, genel anlamda Ortaçağ İslam dünyası arşivcilerinin ve arşivciliğinin karakteristik yapısına da vurgu yapmıştır (İbnüssayrafi, 1990: s. 36-38; Massé, 1913: s. 110-111; Posner, 1972: s. 30-31; Posner, 1998: s. 215-216; Kutluoğlu-Keskin, 2005: s. 401).

İbnüssayrafi, eserinde, Fatımi bürolarında işlemleri tamamlanmış gelen ve giden bütün yazıların muhafaza edilmek üzere hâzine (arşivciye) teslim edildiğini, bunlar için aylık bir indeks hazırlandığını (İbnüssayrafi, 1990: s. 34-35; Posner, 1972: s. 29) ve hâzinin bu yazıyı benzerleriyle beraber o yılın dosyasına koyduğunu belirtmektedir. Yıllık dosyalar aylara göre on ikiye bölünür, böylece her ayın yazıları da diğerlerinden ayrılmış olurdu (İbnüssayrafi, 1990: s.34-35; Massé, 1913: s. 108). Bu sayede her ayın bir seri olarak düzenlenmesi ve herhangi bir şey arandığında da kolayca bulunması amaçlanmıştır (Massé, 1913: s. 108). Gelen yazışmaların coğrafi esasa göre aylık bir bütün halinde düzenlendiği de görülmektedir. Eyaletler için oluşturulmuş olan bu seriler, ortak bir şekle sahip olup, askeri müfettiş, valiler, müfettişler ve herhangi bir eyaletin diğer memurlarından gelen yazıları içermekteydi. Bunun yanı sıra, bölgelerine göre tasnif edilemeyen konuların içeriklerine göre hazırlanmış genel bir dosya grubu da oluşturulmuştur (Posner, 1972: s. 30). Kayıtların konusal, kronolojik ve coğrafi bir düzenlemeye tabi tutulduğu buradan anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu kayıtların bürokratik yapı içinde bağlı oldukları daireye (kalemine) göre düzenlenmiş olduklarını da unutmamak gerekir.

Arşivci, yazışmaları içeriklerine göre dosyalar ve her idari bölümlenmede alınan kararlar için çeşitli iş kollarına göre de defter açardı. Dosyalar mesela "şu ayda Aşağı Said taşrasından gelen yazışmalar" biçiminde etiketlenmekteydi. Burada; askeri kumandanlardan, müfettişlerden, vergi toplayıcılarından, valilerden, dîvân üyeleri ve kadılardan gelen mektuplar toplanırdı. Bu kişilerin gönderdiği yazı (bu bölgeyle ilgili basit bir pusula bile olsa) dosyadaki diğer yazılar ile aynı etiket altında tasnif edilmekteydi (Massé, 1913: s. 109). Gelen evrak için her aya ait bir dosya açılır, daha sonra bunun içerisinde de yine bir ayrıma gidilir. Bu ayırım, neye ait olduğu belirtilen her bir iş içindi. Örneğin "şu bölgenin işleri" ("Aşağı Said'i ilgilendiren işler için"), "şu ayda şu kişiden [müstevli'l-harb (güvenlikten sorumlu kişi) gibi] gelen yazılar" diye ayrıntılı bir düzenleme de yapılmaktaydı (İbnüssayrafi, 1990: s. 35-36). Bu, bölge içinde de ayrıca bir ayırma gidildiğini göstermektedir. Bölge üst düzey görevlilerinden gelen yazılar bu bölgeler içindeki ayırımı da ortaya koymaktadır. Arşivdeki tasnif sorunu ise, dairelere ait evrakların bürolar bazında ayrı ayrı düzenlenmesiyle çözülmüştür.

Büyük Selçuklu Devleti'nde tüm fermanların kayıt defterine işlenmesine büyük önem verilmekteydi. Dîvânü'r-Resâil'in şefi, *dışarı giden her fermanın (misal), her mektubun (kitab) ve her yazışmanın (hitab) mükemmel ve yanlışsız olmasını, gün, ay ve yıla göre kaydedilmesini ve kaydedildiği kayıt defterinin saklanması sağlamaya zorundaydı. Müstevfi (vergi dairesinin başı) de, vergi toplama ile ilgili anlaşmaların kayıtlı olduğu tüm listeler (deftelat) ve kayıt defterleri (ğara'id) ve kontrat hazırlanması ile ilgili tüm belgeleri (kavânîn-i muhâsebe) saklama konusunda titizlik göstermek mecburiyetindeydi. Bu, konularına göre kronolojik bir düzenleme yanında, idari belgelerin arşivlerde korunmasına yönelik bir anlayışı göstermektedir (Posner, 1998: s. 220), ki buna dair uygulamalara Gaznelilerde de tesadüf edilmektedir (Merçil, 2005: s. 77,79-81).*

Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim ananelerini takip ederek düzenli bir idare teşkilatı kuran Anadolu Selçukluları da, zaman zaman yaptıkları nüfus ve mal sayımları sonucunda vergi defterleri, vergi kanunnâmeleri, gayr-ı menkulleri ve sahiplerini tespit eden tapu kütükleri; vakıf kayıtları, memurların, askerlerin maaş ve tahsisatına ait muntazam defterler; yalnız payitahtta değil ülkenin her yanında kadı sicilleri gibi devlet işlerinin sağlıklı biçimde yürümesini sağlayan önemli kayıtlara sahiptiler (Köprülü, 1943: s. 401).

Büyük Selçuklu Devleti'nin idare ve kayıt geleneğinin kendisinden sonra da sürdürüldüğüne dair önemli işaretler mevcuttur. Buna dair delilleri dönemin kroniklerinde, fetihnamelerinde, münşeât mecmularında ve fıkıh kitaplarında da bulmak mümkündür. Diğer yandan, bu kayıtlar günümüze kadar ulaşmasa bile, Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç ve dış yazışmalarına (muhabere ve mukavelelerine, fetihlerine, ferman ve nişanlarına, hükümdarların hususi mektuplarına, sayım ve tapu defterlerine, kanunnamelere, kadı sicillerine, vakfiyelere vs.) ilişkin bilgiler ve orijinal belgelerden alınmış örnekler dönemin kimi eserlerinde

bulunmaktadır (İbn Bibi, 1996: s. 167, 269; Uzunçarşılı, 1988-I: s. 214-215; Köprülü, 1943: s. 401-402, 419). Nitekim Fuad Köprülü'nün "*Selçuklular'ın diplomatik vesikaları hakkındaki bu mütalealar, nisbetler muhafaza edilmek şartıyla, onun vârisleri olan bütün Anadolu Beylikleri için de doğrudur; Karaman oğulları, Kermiyan oğulları, Aydın oğulları, Candar oğulları gibi oldukça kuvvetli ve devamlı siyasî teşekküller kuran türk sülâleleri, maddî kudretleriyle mütenasip bir inkişaf gösteren idare teşkilâtına maliktiler; onlar bu hususta ya Selçuklular müesseselerini olduğu gibi ıktibas ederek devam ettirmişler, yahut, onları taklit eylemişlerdir.*" (Köprülü, 1943: 401-402) şeklindeki ifadeleri buna güzel bir örnektir. Anadolu Selçukluları tarafından sürdürülen bu güçlü kayıt geleneği İlhanlılara nakledilmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti ile İlhanlılara varis olan Anadolu Beylikleri de bu yazışma ananelerine sadık kalmışlardır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde (bir örnek sunmak bakımından) bir kadılık makamının (ki bu makamın ne yaptığı arşivcilik uygulamalarındaki benzerlikler bakımından önemlidir) nelerle uğraştığı ve bu işler dolayısıyla ne tür kayıtlar ürettiği konusuna da aydınlık kazandırmak gerekmektedir. Aşağıdaki örnekler, ayrıca, diğer kurumların görevleri ve tutukları kayıtlar arasındaki benzerlikler hakkında önemli ip uçları da vermektedir. İlhanlılar döneminde Bağdat mahkeme emniğine ve katipliğine yönelik düzenlenen tayin belgeleri de bu tür belgelerin iç düzenleri ve makamların bürokratik bir iş paylaşımına dayandırıldığı konusuna açıklık getirmektedirler (Turan, s. 1988: 42-43). Büyük ve Anadolu Selçuklu Devletleriyle bağlantılı olduğunu düşünecek olursak, örneklerin idari bir sürekliliğe işaret ettiği kolaylıkla anlaşılabilir. Örneğimize konu olan Kutbeddin Şîrâzî adındaki bir kadı'nın h. 680 yılında Sivas kadısı olarak atanması dolayısıyla hazırlanan bir menşurdan şu bilgiler edinilmektedir: (Sivas kadılık makamına Kutbeddin Şîrâzî'nin tayin edildiği kaydedildikten sonra) ister makam sahibi veya normal kimseler, isterse Müslüman veya gayr-ı Müslim olsun bütün Sivas ahalişi onu şer'î işler, islami ahkam hakkında hakim ve kadı bilmeli; davaların görülmesinde; vesika, sicil ve nikah akitlerinin hazırlanmasında; hazine, yetim ve kayıp mallarının muhafazasında; vakıf ve hayrat işleri ile dini mansıplar tevziinde tamamıyla ona, onun naip ve memurlarına müracaat etmelidir. Ayrıca, XIV. yüzyılda yaşayan ve bir İlhanlı bürokrati olan Muhammed b. Hinduşâh Nahcivanî tarafından kaleme alınan eserde verilen iki vesika da, mahkemelerin görevleri ve tutulan kayıtların düzenlenmesi meselesini aydınlatması bakımından önemlidir. Bunlardan ilki, Eminateddin adında birisinin Bağdat mahkeme emniğine (*Emîn-i dar'ül-kaza*) tayini yapılırken, onun, yetim ve kayıp mallara emîn tayin edildiği, bu malların muhafaza ve nemalanmasında gayret göstermesi, ondan istikraz edilen malların vadesinde ödenmesi ve belirlenmiş olan emanet resmini alması bildirilmektedir (Turan, 1988: s. 43). İkinci vesika ise, bir mahkeme katibine (*muvarrihi-i hucâc ve kabâlât*) verilen emirle ilgilidir ve daha çok da bir kadılık makamında üretilen kayıtların düzeni sorununu aydın-

latmaktadır. Bu vesikaya göre, mahkeme (*Darü'l-kaza*) katipliğine tayin olunan Şemseddin'e, *mahkemede yapılan satış ve borç kabâle ve hüccetleri, muamele, nikâh vd. vesikalari her vilayet ve şehir için ayrı bab ve kısımlara ayırarak defterlere yazıp tarihlemesi, vakıf, mülk, borç ve satış muamelelerini ve nikah akidlerini tanzim etmesi* emredilmiştir (Turan, 1988: s. 43). Buradan, sınırları çizilmiş görev alanları çerçevesinde üretilen mahkeme kayıtlarının coğrafi ve konu esasına göre kronolojik olarak düzenlendiği ve böylece korunduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

İlhanlılar devri devlet maliyesi üzerinde söz sahibi olan büronun (Defterdarî-i Memalik ve'l-Müstevfi) ürettiği kayıtların iç düzenleri konusunda da benzerlikler görülmektedir. Mesela bir İlhanlı bürokratu olan Şemseddin Cüveyni, kendisine verilen bir emirle, mali konularda çalışmalara başlamış ve bu konuda bilgi sahibi olan Hoca Cemaleddin Münşi ile görüşerek bir takım kararlar almıştır. Kararın alındığı andan üç yıl öncesine kadar olan ve Şemseddin Cüveyni'nin al damgasıyla vilayet ve muhassıllara gönderilen beratlar dîvâna celp edilerek Cemaleddin Münşi'ye verilmiştir. O da, bu beratları deftere kaydetmiş; verilen beratları tarih sırasına göre düzenlemiş; vilayet, şehir ve nahiyeleri ayrı ayrı kayda geçmiş; gelir ve giderleri ay ay ve yıl yıl deftere yazmıştır (Uzunçarşılı, 1988-I: s. 214-215). Nahcivanî'nin sözünü ettiği tarih isimli defterlere kaydedilen hüccet, alış-veriş, borç vd. muamele bilgilerinin her vilayet ve şehre göre düzenlendiğini belirtmiş olması (Göyünç, 1990: s. 7),⁷ yukarıda kayıtların düzenlenmesi ve korunması konusunda verilen bilgileri ve benzer uygulama pratiğini teyit etmektedir. Bilgilerin coğrafi bir bütünlük içinde ve konu bütünlüğünde tarih sırasına göre defterlere kaydolunduğu burada da dikkati çekmektedir. Bu bilgileri, İlhanlılar döneminde farklı kurumlar için bile olsa, benzer uygulamaların sürdürüldüğü anlamına gelen açık deliller olarak görmek gerekir. Belgelerin ilgili olduğu konuya göre coğrafi ve kronolojik bir sırayla düzenlenmesi, Ortaçağ İslam dünyasının genel bir kayıt tutma ve arşivsel karakteristiği olarak burada bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

İlhanlıların mali kayıt sistemleri İranlı müstevfilerce Arapça olarak idare edilmiştir (Togan, 1931: s. 14). Köprülü, İlhanlılar devrinde maliye işlerinin İranlı müstevfiler tarafından Arapça olarak idare edilmiş olmasını, onların, birçok konuda olduğu gibi, maliye sistemi konusunda da Büyük Selçuklu anelerini takip ettikleri anlamında yorumlamıştır (Köprülü, 1943: s. 418-419). Anadolu

⁷Fuad Köprülü'nün belirttiğine göre, Anadolu Selçuklu Devleti'nde özellikle mali kayıtların iki ayrı kopyası (biri merkez arşivinde diğeri de kaydın ilgili olduğu taşranın idare merkezinin alt birimlerinde) bulunurdu. Kanunnamelerin taşradaki kadı arşivlerinde bulunması bu konuya önemli bir örnektir. Bu da, merkezde ve taşrada arşivlerin oluşturulduğuna işaret olarak değerlendirilebilir. Bilindiği üzere, Ortaçağ'da bütün Türk ve Müslüman devletlerde kadılar merkezi idare tarafından atanırdı. Kadılar ve onların nâiblerinin gördükleri işleri kayda aldıkları özel bir arşivleri olurdu. Aldıkları bütün kararların suretlerini de ilgili defterlere kaydederlerdi. Kadı sicillerinin varlığına, daha Abbasiler döneminde tesadüf olunmaktadır. Bundan sonra da, Selçuklularda, İlhanlılarda ve Mısır'da kurulan Müslüman devletlerde ve diğer Müslüman-Türk Devletlerinde kadılar tarafından tutulan kayıtların varlığına işaret etmek gerekir (Köprülü, 1943: s. 405-7, 409-10).

Selçukluları da, defter tutmak için Farsça'yı benimsemişlerdir (1259).⁸ Dönemin İlhanlı bürokratları tarafından hazırlanmış ve üst düzey mali bürolarda görevlendirilecek mali memurların eğitimine hizmet etmek amacıyla düzenlenmiş (1309, 1364 ve 1440 tarihli) Farsça idari el kitapları bulunmaktadır. Bu geleneğin, bazı Büyük Selçuklu sultanları tarafından, devletin çeşitli bölgelerinin coğrafi, iktisadi ve mali durumları hakkında tam ve sağlam bir fikir edinmek üzere, mali (istîfâ) işlerle uğraşan memurlara hususî eserler yazdırma geleneğinin bir devamı olarak görmek de mümkündür (Köprülü, 1943: s. 418). Durum bu şekilde değerlendirilecek olursa, İlhanlıların Selçuklu idari ve mali teamüllerine sadık kaldıkları bir kez daha teyit edilmiş olur (Köprülü, 1943: s. 420). Osmanlıların da bu geleneği takip ettiklerine kuşku yoktur. Nitekim Nejat Göyünç, İlhanlı dönemine ait muhasebe el kitaplarının Osmanlı şehirlerinde istinsah edilerek çoğaltılmasını ve kütüphanelerde bulundurulmasını (birçok araştırmacı gibi) İlhanlı mali uygulamalarının Osmanlılar zamanında devam ettirildiğinin işareti olarak görmektedir (Göyünç, 1994-II: s. 166). Bakış açısını destekleyen delilleri de, Osmanlı maliye idaresinde siyâkat yazısı ve rakamlarının kullanılması ve İlhanlılarda mali yılbaşı olan Nevruz'un Osmanlılarda da mali yıl başı olarak benimsenmesi, birtakım muhasebe terimlerinin aynı olması ve nihayet tarih gibi bir ana başlığın Hazîne-i âmire'ye ait muhasebe defterlerinde Budin'den Bağdat'a kadar yaygın kullanılması şeklinde sıralamıştır.

Mali geleneğin devamını da sağlayan bu el kitapları, mali kayıt defterlerinin adedini yedi olarak vermektedirler (Posner, 1998: s. 223). Benzer bir çalışma İmâd es-Serâvî tarafından da yapılmış olup, o, defter sayısının altı olduğunu belirtmiştir.⁹ Mali kayıtları oluşturmakla görevli olan Müstevfi Divanı'nda *Rüznâmeçe*, *Tevcihât*, *Kânun*, *Harc-ı Mukarrer*, *Âvârece*, *Müfred* ve *Câmi* isimleriyle tutulan yedi defter siyâkatle yazılmıştır (Uzunçarşılı, 1988-I: s. 216; Göyünç, 1990: s. 6). İlhanlı mali usullerinin benimsenmesinde önemli rol oynayan eserler arasında *Risâle-i Felekiye*, *Saâdetnâme*, *Kanûnu's-Saâde*, *Câmiu'l-Hisab* ve *Düstûru'l-Kâtib* adlı öğretici muhasebe kitapları sayılabilir (Özgüdenli, 1999: s. 725-726).

İlhanlı hükümdarı Mahmud Gazan (1295-1304) döneminde yeniden örgütle-

⁸ Başlangıçta defterlerin farklı dillerde tutulduğu görülmektedir. Defterler, başlangıçta, Mısır'da Kiptice, Suriye'de Rumca ve Irak'ta da Pehlevice olarak tutulmuştur. Mısır ve Suriye'de hükümet dairelerine hakim olan ve Arap olmayan yerli Hıristiyanlar tarafından Suriye bölgesinde tutulan defterler, muhasebeciliğin bu Hıristiyanlar tarafından bir zümre mesleği haline dönüştürülmesine bir tepki olarak (ve buna Emevilerin katı milliyetçi tavırları da eklenerek) Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından Arapça'ya çevirtirilmiştir ve bundan böyle, resmi dairelerde Rumca yerine Arapça ikame olunmuştur (H.81/M. 700). Bu işi, Halife tarafından görevlendirilen Süleyman b. Sa'd yapmıştır. Bu sırada, Irak valisi olan Haecac, Pehlevice tutulmuş olan Irak kayıtlarının Arapça'ya tercümesi görevini Sistanlı Salih b. Abdurrahman'a havale etmiştir. Kiptice tutulan Mısır kayıtları ise Halife Velid zamanında (H. 87/M. 706) ve son olarak da Horasan kayıtları (M. 124/H. 742) Arapça'ya tercüme edilmiştir (Osmanlı Belgelerinde Siyâkat Yazısı, 1994: s. 10-11).

⁹ İmâd es-Serâvî, bu defterleri, Ruznâmeçe, avârece, vucûb, mukarrer, müfred ve tarih olarak sıralamıştır (Göyünç, 1965, s. 81-2). İmâd es-Serâvî, Defter-i Tevcihât karşılığı Defter-i Vucûb'u kullanmış, Defter-i Kânun'dan hiç bahsetmemiş ve Defter-i Cami ismi de Tarih olarak zikredilmiştir (Göyünç, 1990: s. 6).

nen mali kayıtlar ve bunun temelini oluşturan mahalli raporlar, Tebriz'de inşa ettirilmiş bir arşivde saklanmaktaydı. Bu arşivde bulunan vilayet defterleri, evrak ve vergilerden kaynaklanan şikayetlerin çözümünde kullanılmıştır (Uzunçarşılı, 1988-I: s. 214-215, 241-242). Bir katip, bir arşivci ve bir de kapıcının çalıştığı bu arşivde, Moğol öncesi döneme ait belgeler de bulunuyordu. Tarihçi ve coğrafyacı Hamdullah Müstevfi (Köprülü, 1943: s. 420), bu arşivde Büyük Selçuklular döneminde mali idarenin başı olan büyük babası Eminateddin Nâsır'ın özet kaydını bulmuştur (Posner, 1998: s. 224).

İlhanlılar devrine ait mali eserlerin incelenmesi bile, Osmanlıların bunlardan aldıkları mali usulleri tatbik ettiklerini ve Osmanlıların o tarihlerde İslam aleminde kullanılmakta olan *müstevfi* tabiri yerine İlhanlıların kullandıkları *deftardar* tabirini aldıklarını göstermektedir (Uzunçarşılı, 1988-I: s. 217; Togan, 1931: s. 14).

Mali kayıt sisteminin ve mali kayıtlar yazılırken kullanılan yazının Ortaçağ İslam Devletleri arasındaki sürekliliğine de işaret etmek gerekmektedir. Mali kayıtlar için kullanılmakta olan ve bir şifre niteliğindeki siyâkat yazısı ve siyâkat rakamlarının Osmanlılardan da önce kullanıldığı bilinmektedir. Siyâkat rakamları (Farsça'yla birlikte) daha Abbasîler zamanında mali işlemlerde kullanılmaya başlanmış (Fekete, 1955: s. 53-55; Göyünç, 1994-II: s. 165); siyâkat yazısı ve rakamları, yabancıların okuyup anlayamaması ve birtakım tahriplere meydan verilmeyerek güvenliğin sağlanması için, daha sonraki bütün Ortadoğu devletleri tarafından da benimsenmiştir (Köprülü, 1943: s. 417; Uzunçarşılı, 1988-I:). Memluklar da, Osmanlılar gibi, bu yazıyı ve bu yazıya özgü rakamları kullanmışlardır.¹⁰

Osmanlı Kayıt Tutma, Düzenleme ve Arşiv Geleneği

Türk idari anlayışı ve kültürü çerçevesinde arşivlerin önemli bir yer işgal ettiği öteden beri bilinmektedir. Bu durum, Ortaçağ'da teşkilatlanmış ve çok değişik alfabeler kullanmış olan Uygurlara (Gömeç, tarihsiz: 84-85) kadar uzanmaktadır. Uygurlar, ticari hayatın gücüne bağlı olarak kurdukları medeniyet dolayısıyla kütüphaneler ve arşivler oluşturmuşlardır. Buna dair bilgiler, yapılan arkeolojik, sanatsal ve tarihi araştırmalara dayandırılmaktadır. Konu, Uygur öncesi Türk tarihi ve kültürü açısından incelendiğinde, maalesef kaynaklarla yeterli derecede desteklenememektedir. Eski Türklerde arşivcilik hakkında materyal çıkartılması umulan arkeolojik kazılarda ise, şimdiye dek ne yazık ki fazla bir veri ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla, büyük

¹⁰ Sahillioğlu, Osmanlı maliyesinin muhtemelen kuruluşun beri siyâkat yazısı ve siyâkat rakamlarını kullandığını belirtmektedir (Sahillioğlu, 1988: s. 114-5; ayrıca bkz. Günay, 1989; Osmanlı Belgelerinde Siyâkat Yazısı, 1994).

devletler kuran, çok erken dönemlerde askeri ve idari teşkilatlanmasını tamamlayan eski Türk devletlerinin düzenli bir arşive de sahip olması gerektiği düşüncesi şimdilik bir teoriden ibaret kalmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere, Osmanlı Devleti başlangıçtan itibaren yazışma işlerini yürüten merkezi bir daireye sahipti. Bu durum, kurulduğu coğrafyada Anadolu Selçukluları döneminde çeşitli idarecilerin atanmış olmasıyla yakından ilgilidir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra da, bölgede kurulan mahalli birimler bu geleneği kendi gelecekleri adına koruma ve güçlendirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Osmanlılarda daha Orhan Gazi zamanında yazı işlerini muayyen usul ve kaidelere göre yürüten bir merkezi dairenin mevcut olması, Osmanlı Beyliği'nde ilk zamanlarında geleneksel kitabet usullerini bilen bir katipler zümresinin varlığına (İnalçık, 1964: s. 672-673) işaret etmektedir.

Ortaçağ İslam devletlerinde, başlıca kamu işleri belli formüllere göre düzenlenmiş vesikalarla tevdi edilmekteydi. Verilen iktalar, bazı vergilerin affı veya vergi indirimi gibi konular her zaman yazılı emirlere dayandırılmak durumundaydı. Bu resmi vesikaların asılları muhatabına verildiğinden, dîvânda ancak sûretleri kalır ve bunlar da defterlere kaydolunurdu (Köprülü, 1943: s. 404). Hazırlanan bir yazının suretinin ilgili dairesinde kalması usulü ise, Abbasilerden bu yana Müslüman ülkelerde uygulanan bir yöntemdir (Aykaç, 1997: s. 48-49).¹¹ Bu bakış açısıyla, daha Osman Gazi'den itibaren, resmi yazışmaların ya müsvedde evrak olarak veya deftere kaydedilmek suretiyle korunduğu söylenebilir.

Geleneğin sürekliliğinde ve uygulamaların (belki de) kusursuz biçimde devamlılığında, XIII. yüzyılda Anadolu'da kitabet ve kitabet işlerine dair yazılmış öğretici nitelikli kitapların katkıları büyüktür (İnalçık, 1964: 673).¹² Anadolu'da yazılanların dışında, bölgeye yeni gelen kimselerin geldikleri yerlere ait kitabet geleneğine ilişkin eserleri beraberinde getirmeleri de bu durumu ciddi şekilde desteklemiştir (Uzunçarşılı, 1988-II: s. 227). Bu, sahip olunan mirasın en azından katipler vasıtasıyla benimsenerek uygulandığı anlamına gelmektedir.

Osmanlı idari yapısında görülen eskiye benzeyiş yazı işleri konusunda da kendini göstermektedir. Orhan Gazi zamanında var olduğunu belirttiğimiz yazı işlerini yürüten merkezi daire, bir geleneğin devamı olan usul ve kaidelerle yazılarını hazırlardı. İlk Osmanlı vesikalarında diplomatik kaideler, tuğra, elkab, dua ve lanet tabirleri ile bitiş tabirinin kullanılmış olması o zamanın vesikalarının Türk-İran inşa geleneğinden kök aldığını göstermektedir. Bunu, İran ve Anadolu'ya hakim olmuş olan İlhanlılar zamanında yayılan Uygur etkisine (Fatih Sultan Mehmed'in divanında bile Uygurca mükemmel nâmeler yazan katipler

¹¹ Mehmet Aykaç, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 48-9.

¹² Yazışmaların düzenlenmesi konusunda Osmanlılardan önce ve Osmanlı döneminin sonuna kadar çeşitli eserlerin yazıldığı bilinmektedir (İpşirli, 1995: s. 1-2, 4).

vardı), atanmış memurlara (özellikle de katiplere) ve çekim merkezi haline gelen Osmanlı bürokrasisinin Türk-İslam-İran coğrafyası kaynaklı elde ettiği beyin göçüne bağlamak mümkündür (İnalçık, 1964: s. 672-673). Yönetim bilgisinin Osmanlı bürokrasisine aktarılmasında, Fatih'in Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Akkoyunlu Devleti'nde çalışan Dîvân katiplerini beraberinde İstanbul'a getirmesinin kuşkusuz ayrı bir rolü olmuştur (Derman, 1997: s. 491). Osmanlı inşa geleneğine, bunlara ilaveten, İstanbul'un fethinden sonra diplomatik ilişkilerin gereği olarak Latin etkisi de eklenmiştir (Gök, 2001: s. 321). Ayrıca, XIV-XV. yüzyıllar boyunca Osmanlı bürokrat ve katipleri tarafından çevre devlet ve yönetim kültürlerine ilişkin kitapların tercüme yoluyla Osmanlı bürokrasi birikimine dahil edildiği bilgisi de unutulmamalıdır (Aydın, 2003: s. 5).

Asırlar boyu süren Türk-İslam yönetim tarzı ve geleneği, Anadolu Selçukluları sonrası ortaya çıkan Türk Beyliklerinin yönetim yapısını da etkilemiştir. Nitekim Anadolu Beyliklerinde merkez yönetimi içinde idari işlerin görüldüğü ve yazışmaların yürütüldüğü dîvânlar mevcuttu. Şikarî'nin Karamannâme'sinde Karaman Beyliği'ne ait dîvândan¹³ sıkça söz edilmektedir. Bundan başka, dönemi ilgilendiren araştırmalarda, kayıtlarında Türkçe'yi yazı dili olarak kullanan dîvân katipliğinden de bahsedilir (Cahen, 1979: s. 283). Bu dîvânlarda, yazışmaları yürüten bürokratik kadronun yanında, belge ve defterleri saklayanlar ile bu kayıtların korunduğu arşivlerin varlığına kuşku bulunmamaktadır. Nitekim Germiyanogulları, Karamanogulları, Saruhanogulları, Aydınogulları gibi beyliklerin divanlarında tutulan kayıtların varlığı, daha sonraları hakimiyeti altına girdikleri Osmanlıların tapu tahrir, timar ve vakıf kayıtlarına yansımından ve bu Beyliklerin fethi sonrasında oluşturulan Osmanlı dönemi kayıtlarında bunlara atıflar yapılmasından anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, 1988-I: 147-173; aynı yazar, 1969: s. 200, 238-240, 242-244; Çetin, 1984: 54-55). Memluklar'da (Fatımilerde olduğu gibi) iç ve dış yazışmaları yürüten dîvânın diğer bölge merkezlerinde de bir şubesi oluşturulmuştur (Koprman, 1994: s. 383).¹⁴

Osmanlıların ilk dönemlerine ait hemen hiçbir belge günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu duruma etki eden nedenler arasında kuruluş dönemi yıllarında yaşanan savaşlar, iç karışıklıklar ve yangınlar gösterilmektedir. Bursa ve Edirne'nin başkent olduğu dönemlerde yaşanan büyük olaylar arşivleri derinden etkilemiştir. Diğer yandan, kimi araştırmacılar, Kanuni döneminden günümüze kadar ulaşan defter serilerini dikkate alarak, ilk zamanlardan itibaren Osmanlı

¹³ Sahillioğlu, Osmanlı maliyesinin muhtemelen kuruluşta beri siyakat yazısı ve siyakat rakamlarını kullandığını belirtmektedir (Sahillioğlu, 1988: s. 114-5; ayrıca bkz. Günay, 1989; Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı, 1994).

¹⁴ Diğer yandan, bu tür bir idari yapılanmanın coğrafyada çok eski dönemlerden bu yana varlığı bilinmektedir. Bir Assur Kralı olan III. Tiglat-pileser, ele geçirilen bölgelerin krallık merkezlerini birer eyalete dönüştürmüş, buralara başkenttekilerin küçük birer kopyası olan eyalet sarayları yaptırmıştır. Oluşturulan bürokrasi ve atanan yöneticiler de merkezi anlayışın temsilciliğini üstlenmişlerdir (Koroğlu, 2006: s. 186-187).

bürokrasisinde kayıtların tutulması ve korunması konusunda defter usulünün benimsendiği görüşündedirler (Aktaş, 2000: s. 379).

Osmanlı Devleti, kayıtların korunması bakımından güçlü bir gelenek meydana getirmeyi başarmıştır. Kayıtların oluşturuldukları dönemlerde belli bir düzen içinde tutulup korunmaları ve zaman zaman devrin arşivcilik anlayışına dayalı olarak düzenlemeye tabi tutulmaları (Aktaş, 2000: s. 379) bu güçlü geleneği ortaya koymaktadır.

Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin nasıl bir kayıt geleneğine sahip olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, kendinden önceki Türk-İslam idare geleneğinin etkisi altında bir kayıt sistemi oluşturmuş olduğu tahmin edilebilir. Sonraki yıllarda merkezi bürokrasi içinde yer alan bir çok kurumun, sözü edilen daha önceki medeniyetlerden esinlenerek geliştirilip korunması bu ihtimali güçlendirmektedir. Aynı şekilde, daha Abbasiler zamanında hayata geçirilmiş olan defter sisteminin, Osmanlılarda Kanuni'den itibaren bilinen ilk kayıt sisteminin oluşturulmasına kaynaklık etmesi, bunun Osmanlıların ilk dönemlerinde de uygulandığını göstermektedir. Düzenli bir kayıt tutma sistemi geliştirilerek bürokrasinin işlevini hızlı biçimde yerine getirmesi bu şekilde sağlanabilmiştir. Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin nasıl bir kayıt geleneğine sahip olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, kendinden önceki Türk-İslam idare geleneğinin etkisi altında bir kayıt sistemi oluşturmuş olduğu tahmin edilebilir. Sonraki yıllarda merkezi bürokrasi içinde yer alan bir çok kurumun, sözü edilen daha önceki medeniyetlerden esinlenerek geliştirilip korunması bu ihtimali güçlendirmektedir. Aynı şekilde, daha Abbasiler zamanında hayata geçirilmiş olan defter sisteminin, Osmanlılarda Kanuni'den itibaren bilinen ilk kayıt sisteminin oluşturulmasına kaynaklık etmesi, bunun Osmanlıların ilk dönemlerinde de uygulandığını göstermektedir. Düzenli bir kayıt tutma sistemi geliştirilerek bürokrasinin işlevini hızlı biçimde yerine getirmesi bu şekilde sağlanabilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, başlangıçta faaliyetlerle ilgili kesin hüküm içeren yazışmalar ilgili fonksiyonları yürüten kalemlerde saklanan defterlere kaydedilmiştir (Aktaş, 2000: s. 379). Bu defterler klasik dönem Osmanlı bürokrasisinin kayıt ve arşiv uygulamalarında önemli bir yere sahiptir. Osmanlılarda ferman, berat, name gibi belge türlerinin suretleri evrak olarak saklanmamış, aksine defterlere kaydedilmiştir (Köprülü, Aydın, 2003: s. III). Çeşitli dairelerin ve bunların alt birimlerinin dîvânlarında alınan kararlar da yine defterlere işlenmiştir. Defterler ise, senelere göre düzenlenmiş bir halde kurum arşivinde (mahzenlerde) saklanmıştır (Uzunçarşılı, 1998-III: s. 76; "Osmanlı Arşivi Tarihçesi", 1990: s. 9; Aktaş, 2000: s. 379-380).

Defterlerin kurum arşivinde saklanış biçimini ortaya koyan en önemli veri, Defterhâne'ye ait defterlerin eyalet adlarıyla sıralanmış olarak sandıkların içinde muhafaza edildiği şeklindeki bilgidir (Afyoncu, 1994: s. 103). Defter dışında

bürokrasiye ait işlem görmüş evrak, evrak müsveddeleriyle birlikte aylık olarak torbalara konmuş, bir aylık evrakı içeren bu torbalara üzerine ait olduğu daire adı ve içerdiği tarihi belirten bir not düşülmüş ve çoğunlukla deri kaplanmış sandıklarda saklanmıştır. Her dairenin gün içinde oluşan evrakı bir tomarı, her ayın tomarlardan oluşan evrakı ise bir torbayı oluşturmuş; her yılın torbaları da bir veya gerekli hallerde daha fazla sandık içine konulmuştur. Defterdarlığın muamele görmüş evrakı da, müsveddeleriyle birlikte üzerine daire adı ve yılı yazılı bir torbaya konulmuş ve defter emininin nezaretinde deri kaplı sağlam sandıklara yerleştirilmiştir. Her sandığın üzerine, o sandık içinde bulunan evrakı gösteren etiketler yapıştırılmıştır (Afyoncu, 1994: s. 103). Bürolarda oluşan kayıtların aylık seriler halinde paylaştırıldığı şeklindeki bilgilerin İbnü-sayrafi'nin Fatımi uygulamasına ilişkin verdiği bilgilerle örtüştüğü burada açıkça görülmektedir.

Şimdiye değin verilen bilgilere bakılarak bürolarda oluşan ve daha sonraları depolarda saklanan kayıtların çok iyi korunup, iyi bir erişim sisteminin kurulmuş olduğu düşünülebilir. Kayıtların, bürolarına, tarihine, bölge ve yer adlarına göre sıralanışı, bunların fonksiyona işaret eden konulara göre biçimlendirilmesi, hatta defterlerin içindeki konuların veya bölgelerin yerini belirlemek üzere ayrıçların konulmuş olması (İnalçık, 1954: s. 5) bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bunun uzunca bir süre arzu edildiği biçimde yürümüş olduğu düşünülse de, ilerleyen yıllarda devlet yönetiminde yaşanan yozlaşmaya paralel olarak kayıt tutma, koruma ve düzenleme işinde de önemli sıkıntıların yaşandığı bilinmektedir. Bu olumsuzluklar dolayısıyla büroların ihtiyaç duyduğu nitelikli yönetsel ve arşivsel bilgiye erişimde bir takım sorunların yaşanması, eksik bilgilenme yüzünden de başlayan bir muamelenin sonuçlandırılmaması veya sonuçlanmasının gecikmesi ve nihayet kayıtların düzenli tutulmasında güçlüklerin yaşanması kaçınılmaz olmuştur (Keskin, 1999: s. 271-272). Söz konusu durum, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan önemli bir ihmali ve genel bir problemi teşkil etmiştir (Sertoğlu, 1959: s. 1064; Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000: s. 10). Osmanlı Devleti döneminde Of'da kurulan iki pazar yeri (Baltacıderesi önündeki Eskipazar ve Solaklıderesi önündeki Solaklıderesi Pazarı) hakkında ve bu iki pazaryeri ahalisi arasında yaşanan rekabet dolayısıyla ortaya çıkan gelişmeyi bu duruma örnek olarak verebiliriz. Her iki pazar halkı arasında kökü eskiye dayanan bir anlaşmazlık yüzünden, iki pazarın da devamı için merkezden (İstanbul'dan) emir istenmiştir (27 Ağustos 1834 / 19 Rebiülahir 1250). Bu isteği değerlendiren Defterhane görevlileri, her iki pazaryerinin kaydını da ilgili defterde bulamamışlar; bundan dolayı da, bu pazaryerleriyle ilgili mevcut durumun eskiden olduğu gibi sürdürülmesi yolunda bilgi vermişlerdir (TK, TD, nr 29, I, s. 214; Erdoğan, 1994: s. 69-71; Emecen, 2006: s. 52). Konuyu değerlendiren Feridun M. Emecen, Defterhane görevlilerinin bulamadıklarını itiraf ettikleri kaydı, Aralık 1711 / Evail-i Zilkade 1123 tarihli Mühime Defteri'nde Moroz ve

Palik (Balek) olarak tespit etmiştir [Emecen, 2006: s. 52, 54; Emecen'in yazısında ek olarak sunduğu (Emecen, 2006: s. 54) ilgili Mühime kaydı için ayrıca bkz. BOA, Mühime Defteri, nr. 118, s. 207 / 876]. Halen idari bir değere sahip ve güncelliğini yitirmeyen bu pazaryerlerine ilişkin kayıtlardan Osmanlı bürokrasisinin yararlanamamış olmasını, Osmanlı bürokrasisinin kendi belge yönetimine dayalı alt yapısından yeterince verimli yararlanmada zorluk yaşadığı şeklinde yorumlayabiliriz. Bu tür olumsuzlukların, evrak mahzenlerinin işleyişlerine yansıdığı da görülmektedir. Nitekim evrak mahzenlerinin karmaşası, düzensizliği ve sağlıksız oluşu, Mustafa Reşid Paşa'nın sadareti sırasında kaleme alınan bir mazbataya da yansımış ve gerekli önlemlerin alınması noktasında çalışmalar başlatılmıştır (Aktaş, 1985: s. 68). Bütün bunlar, başlangıçta düzenli ve yararlanılabilir olan Osmanlı idari ve arşiv kayıtlarının belge ve arşiv yönetimine dayalı alt yapısının dikkatsizlikler ve ihmaller sonucunda yok olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde uzun yılları içine alan bir dönem dikkate alındığında, gerek merkez, gerekse taşra örgütlenmeleri tarafından üretilen kayıtların nasıl düzenlenip korunması gerektiği konusunda açık bilgiler mevcut değildir. Bu durum, söz konusu dönemi içine alan arşivsel uygulamaların, günümüze kadar ulaşmış olan kayıtların tutuluş şekli ve içerik analizlerinden hareketle aydınlatılması gerekliliğini zorunlu kılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin önemli mali kayıtlarından olan tahrir defterlerinin düzenleniş biçimi ve içerik tahlili, bu bağlamda önemli bilgiler sunmaktadır. Başlangıçtan itibaren, genel olarak, bir bölgenin fethinden sonra veya her padişahın tahta çıkışıyla birlikte yeniden düzenlenen tahrir defterleri (İnalcık, 1954: s. XVIII), şehir halkı (sosyal yapılaşmanın da bir gereği olarak) *mahalle* adı verilen iskan ünitelerine bağlı sistematik bir bütünlük içinde ve isim isim defterlere kaydedilirdi (Emecen, 1991: s. 150). Mahalle bütünlüğü içinde kaydedilen ahali de, birbiriyle olan yakınlıkları oranında yan yana yazılırdı (Emecen, 1991: s. 150-151). Tahrir defterlerine kaydedilen verilerin coğrafi bir bütünlük içinde ve bu bütünlük içinde kayda geçen konuların da aranan bilgiye erişimi kolaylaştıracak sistematik bir düzen çerçevesinde ele alınmış olması arşiv pratiğini etkileyecek önemli bir yaklaşıma işaret etmektedir.

Bu bakış açısına timar defterlerinde de rastlamak mümkündür. Timarlar, sancağın idari birimlerine göre düzenlenmekteydi. Sancak beyinin hasları, sancağın muhtelif vilayetlerinde dağınık bir halde (bunlar en başta bir arada gösterilirdi) olabilirdi. Ancak timarların muhtelif vilayetlerde bulunması durumuna nadiren rastlanırdı. Timarlar, çoğunlukla aynı *vilayet (ilçe) veya nahiye (belde)* sınırları içerisinde bulunan köy ve hisselerden oluşurdu. Timara, sancak dışından hisse katılması ise kaide dışı bir uygulamadır (İnalcık, 1954: s. XXIII). Hisseler de idari makam dereceleri dikkate alınarak düzenlenmiştir. Arvanid Sancağı tahrir defterine göre, önce sancakbeyinin ve subaşlarının hasları veya timarları, ondan sonra varsa serasker (çeribaşı) timarları sırayla yazılmıştır. Dizdar, kadı ve pisko-

pos timarları için bir sıra gözetilmemiştir. Nihayet, aramalar sırasında zaman kaybının önlenmesi amacıyla da, her idari birliğin başladığı yaprağın ortası kenarına çeşitli renkte ipek iplikler geçirilmiştir (İnalçık, 1954: XXII-XXIII). Bu ayrımların her biri, makam derecelendirmesine göre bürokratik bir işlemin yapıldığı yanında, herhangi bir sorun veya araştırma sırasında kayıtların çok daha kolay bulunmasını sağlayacak bir düzen içinde kayda geçildiğini göstermektedir. Timarlara ilişkin bu bilgiler, ilgili kayıtların coğrafi bir bütünlük içinde, makam sıralamasına göre ve kronolojik olarak deftere kaydedildiğine işaret etmektedir.

Osmanlı merkez bürokrasisinin önemli defter serilerinden birini de mühimme defterleri oluşturmaktadır. Mühimmeler, başlangıçta, Veziriazamı (veya onun büro şefi olan Reîsülküttâbı -Uzunçarşılı, 1988-III: Ahıskalı, 2001-) ilgilendiren bütün siyasi işlere ait emirlerin veya padişah hükmüne konu olmuş bir işle ilgili karar hükümlerinin kopyaları veya tutanaklarıdır (İnalçık, 1988: s. 34; Emecen, 2005: s. 110).⁵ Bu defterlerin ne zaman tutulmaya başlandığı henüz bilinmemektedir. XVII. yüzyılda mühimmelere kaydedilen hükümler, konularına göre ayrı defterlere geçirilmeye başlanmış ve böylelikle dîvân defterlerine yeni defter serileri eklenmiş; mühimme defterleri yanında, ecnebi defterleri, şikayet defterleri, nâme defterleri, ahkâm defterleri ve nişan defterleri de ayrı defter serileri olarak ortaya çıkmışlardır. Bu gelişmeler, başlangıçta, büroların iyice ayrışmamasına ve katiplerin az olmasına paralel olarak büro fonksiyonlarına dayanan daha az defter serisinin üretilmesinin söz konusu olmuş olabileceğini düşündürmektedir. XVI. yüzyılın ilk yarısında bürokratik yapı ve fonksiyonların henüz ayrışmamış olması bu bakış açısını doğrulamaktadır.

Farklı konuları içine alan yeni defter serilerinin oluşturulması, kuşkusuz, bu konularda ayrı katiplerin uzmanlaşması ve yeni bir bürokratik yapılanma dolayısıyla olmuştur. Bu değişimi Halil İnalçık, Osmanlı bürokrasisinde ileri bir gelişme ve rasyonelleşme (İnalçık, 1988: s. 34); Feridun M. Emecen ise, 1540'larda mahiyeti tam olarak bilinmeyen bir bürokratik gelişmenin sonucu olarak yorumlamaktadır (2005: s. 115).

F. Emecen, ayrıca, dîvân muamelelerinin konularına göre farklı defterlere kaydedilmesi şeklinde görülen bu bürokratik gelişmenin ortaya çıkmasında, ilgili bürokratin şahsi eğilimlerinin ve tercihlerinin etkili olduğu görüşünde olup, ilgili büronun pratik kullanım amacıyla da ilişkilendirmiştir (Emecen, 2005: s. 117).

⁵ Halil Sahillioğlu, bunların dağınık evrak halinde iken sonradan ciltlenip defter formuna getirildikleri kanaatindedir (Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühime Defteri, "Önsöz", 2002: s. VI). İlk "Mühimme" olduğu ifade edilen 1544-1545 tarihli defterin müsvedde özelliği de bunu teyit etmektedir. Bu defteri inceleyen Emecen, divan toplantılarında çıkan kararların suretlerinin toplandığı, hükümlerdeki tashihlerden de bu cüzlerin ferman/hüküm formuna getirilmeden öncesine ait olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir (2005: s. 115). 20 Safer 981 tarihli Diyarbakır Beylerbeyi'ne (ve diğer ondört beylerbeyine) gönderilen hüküm de bu bakış açısını doğrular niteliktedir. Hükümde, "... sicill şeklinde bir mücellid cüz' itdürüb ve dahi beğlerbeğiliğin zamanında memleket ü vilayete ve ref'-i ta'addi ve bid'ate müte'allik sana ne mikdar ahkam gönderilürse suretlerin ol cüz'e kayd eylesesin ..." denilerek merkezden Beylerbeyliklerine giden hüküm suretlerinin defterlere kaydedilerek cilt haline getirilmesi istenmektedir (BOA. Mühimme Def. 22/s. 85, hkm. 175).

Bu durumda, yüksek seviyede bir yenileşme veya değişimden ziyade, ilgili dîvân kalemi mensupları işleri pratik yürütebilmeyi amaçlamışlardır. Dolayısıyla, defter şekil ve biçimlerindeki farklılık memurlar tarafından kolayca tanınması nedenine bağlıdır. Bu bilgiler, XVI. asır sonlarına kadar fazla ihtisaslaşmamış olan katiplerin, aynı yüzyılın ikinci yarısına doğru kendi bürolarındaki defter ve evrakı koruma ve kullanma işini geliştirme eğilimi içine girdiklerini göstermektedir (Emecen, 2005: s. 117-118).

XVI. yüzyılın meşhur nişancılarından Feridun Ahmed Bey, 1570'de Reisülküttab tayin edildiğinde, dîvân kaleminin halini perişan olarak nitelemiştir. Dîvândan gelen asıl ferman suretlerinin temize çekilmesinde ve bunun yerine yazılmasında ihmal söz konusudur. Bu ihmal yüzünden önemli karışıklıklar yaşanmıştır. Feridun Ahmed Bey, bu karışıklıkların önlenmesi için müsvedde defteri usulünü getirmiş, divana ulaşan emirlerin (yazan katibin adıyla birlikte) bu deftere kaydını da ele alan bir sistem kurmuştur (Feridun Ahmed, 1274: s. 20; Emecen, 2005: s. 120). Sonraki yüzyıllarda görülen olumsuz gelişmelerden, Feridun Ahmed Bey'in çabalarının etkisiz kaldığı veya başarıya ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılda defter serilerine yukarıda belirtilen yeni defter serileri eklenmiştir. Bu yüzyılın başlarında bürokratik ayrışma ve vilayet defterdarlıklarının sayıca artmasıyla beraber gözlenen personel sayısındaki önemli artışın buna zemin hazırladığı düşünülebilir (Fleischer, 1996: s. 222, 224-227, 234). Diğer yandan bu bürokratik yapılanmadaki yenilik, mevcut bürolardan yenilerinin doğmasına ve (belki de) bir kısmının kapatılmasına neden olmuştur. Büro sayısındaki bu artışa paralel olarak, kapanmalar ve ayrışmalar görülmüş olup; büroların üstlendiği fonksiyonlarda da yetki devri, yetki kayması ve yeni fonksiyonların üstlenilmesi söz konusu olmuş olmalıdır. Bunun da eski fonksiyonların paylaşırıldığı yeni bürolar tarafından yeni tip defterlerin üretilmesine zemin hazırladığı düşünülebilir.

Osmanlı merkez bürokrasisi, Kanuni dönemi de dahil olmak üzere gücünü ve düzenli çalışma tarzını henüz kaybetmemiştir. XVII. yüzyıl itibarıyla ulaşılan kurumsal karmaşıklıktan da oldukça uzaktı. Merkez bürokrasisinde nişancının ve defterdarın hakim olduğu iki daire söz konusuydu. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra profesyonel bir bürokrasinin kurulması için teşebbüsler tamamlanmış ve meslekte uzmanlaşmayla birlikte terfi sürecinin yönlendirdiği mesleki çizgiye bağlı kalınmıştır. II. Bayezid (1481-1512) ve I. Selim (1512-1520) dönemlerinde bürokrasi gelişmiş ve bürokrasi içindeki meslek dalları da farklılaşmıştır. Bürokrasinin güçlenme döneminin önemli simalarından olan ve 1534-1556 yılları arasında nişancılık görevini yürüten Celalzâde Mustafa Efendi (ö. 975/1567), bu süre zarfında kalemlerde üretilen belge biçimlerini ve diplomatik usulleri geliştirerek önemli çalışmalara imza atmıştır. Böylelikle, Kanuni döneminde bürokratik işlemlerin kurala bağlanması çarpıcı biçimde hissedilmiştir.

Maliye ve kalemiyenin birbirinden ayrışması gerçekleşmiş, ancak memur sayısında önemli bir fark olmamıştır. Üst düzey bürokratların maiyetinde çalışan yardımcılarının dışında, merkez bürokrasisinde 18-25 arasında maaşlı bir katipler zümresi kayda değer görünmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, önemli maliye görevlerinin sayısı, özellikle vilayet defterdarlıklarının çoğalmaya başlamasıyla önemli katiplik görevlerinin sayısını aşmıştır (Fleischer, 1996: s. 222, 224-227). Devletin genişlemesi ve merkezileşmesiyle beraber gelen bürokrasinin hızlı büyümesinin ve özellikle de (mali bürokrasinin genişlemesi gibi nedenlerle) yeni ve çok daha fazla insan gücüne ihtiyaç duyulmasının bunda önemli bir payının olduğu söylenebilir (Emecen, 1994, 133). III. Murad döneminde (1574-1595) görülen hızlı idari örgüt değişikliklerinin (örneğin Bağdat Defterdarlığı'nın yeniden kurulması ve Sivas Defterdarlığı'nın kaldırılması) yaşanması ve vilayet defterdarlıklarındaki rakamsal artış bu ihtiyacı daha net biçimde anlatmaktadır. Bu durum, (Mustafa Âli'nin vurguladığı şekliyle) devlet hizmetlerinde *cahil, rezil ve değersiz* kişilerin artmasına ve özellikle de *maliye kadrolarının kötü iş yürüten memurlarla dolmasına* neden olmuş; bu memurlar da *cehalet ve açgözlülük* dolayısıyla devleti felakete sürüklemiştir (Fleischer, 1996: s. 222, 224-227, 234). 1582 ve 1589 tarihlerinde iki maliye kâtibinin karıştığı sahte evrak düzenleme suçundan dolayı işten el çektirilmeleri de tarihçi Mustafa Âli'yi haklı çıkarmaktadır (BOA, K.Ruus., 239, s. 314; BOA, A.RSK., 1469, s. 3).¹⁶ Ayrıca, Selânikî'nin de yakındığı gibi, bürokratik yükselmeye mesleki kıdem sisteminin gerçekte iyi işlememesinin de bu tür olaylarda etkili olmuş olabileceği üzerinde durulabilir. Selânikî, 1588'de atandığı sipâhîler katipliği görevinden 7 Eylül 1589'da sebepsiz olarak el çektirilmesini "... Müddet-i ömrümüzde vâsıl olduğumuz mansıba, zemâne ihdâsı bî-tekellüf gelüp alurlar ..." (Selânikî, 1989: s. 215) şeklinde serzenişte bulunarak ifade etmiştir. Bu kötüye gidiş, önemli ölçüde sorunsuz yürüten bürokratik işleyişin de büyük bir ihtimalle sonunu getirmiş olmalıdır. Nitekim daha 21 Haziran 1573 (20 Safer 981) tarihli Diyarbakır Beylerbeyi'ne (biret suretleri de diğer ondört Beylerbeyiliğine gönderilmiştir) yazılan bir hüküm, en azından eyaletlerde bürokratik işleyiş bakımından kimi sıkıntıların yaşandığını göstermektedir. Merkezden buraya gönderilen hükümde, "... memleket ü vilâyete müte'allik ahkâm-ı şerîfe gönderilüb bazıı icra olunub bazıları icra olunmadın beğlerbeğilik tebdili vaki' olmağla ahkâm-ı şerîfe çıkan beğlerbeğide kalub sonra varan beğlerbeği evâmîr-i âliyenin mazmûnundan hebîr olmayub nice hususlarda her beğlerbeğiye tekrar hüküm gönderilmek lazım gelüb ve nice umûr icra olunmaduğı cidd-i [hadd-i] tevâtüre erişmiştir. ..." (BOA. Mühimme Def. Nr. 22/s. 85, hkm. 175) denilerek, memleket ve vilayetlere ilişkin olarak gönderilen ahkâm-ı şerîfenin düzenli bir şekilde saklanarak sonraki beylerbeyine bırakılmamasından ve bu yüzden sıkça merkeze başvurularak aynı konuda hükmün ne olacağını

¹⁶ Bu belgeleri bana ulaştıran Dr. Rifat Günalan'a bu vesileyle teşekkür ediyorum.

sorulmasından kaynaklanan (merkez ve taşra bürokrasilerini de zorlayan ve zor durumda bırakan) bürokratik işleyiş aksaklıklarına işaret edilmektedir. Feridun Ahmed Bey de benzer sıkıntılarla boğuştuğunu eserinde şöyle ifade etmektedir: "... bundan akdem ahkâm-ı riyâsete rakam çeken ihvân-ı safâ ve akrân u ikfâ zamanlarında istihdam olunan bazı kesret-i kitâbet ve killet-i himmetleri hasebi ile reisü'l-küttâb Divan'dan ahz olunan asıl fermân sûretin birer kağıd pâresine tesvîd edüb yazmada ihmal ve yerine kayd etmede ihmal sebebi ile ruk'a-i mezbûreyi sarsar-ı zuhûl ve nisyan-yanlarından rübûde kılub felevât-ı fikdân ve bevâdi-i gafletden gerdân-ı bel-nihân etmeğe başlardı ve bu cihetden niçe mühimmin husûlü ukde-i eşkâl ve varta-i ihtilâle düşüb hallinde hayli ta'b ve ıslahında külli mihnet ü nasb çekülürdü,..." (Feridun Ahmed, 1274: s. 20; Emecen, 2005: s. 120, dipnot 42).

Yukarıda verilen bilgilerin Osmanlı kayıt sistemini ve kayıtların korunduğu arşivleri nasıl etkilediğini ise şu şekilde değerlendirebiliriz: Başlangıçta kaliteli ve disiplinli küçük bir kadroyla ve bunların işe hakimiyetiyle sağlanan büro düzeni, devlet sınırlarında gerçekleşen genişlemeye paralel olarak, bu sınırlarda olup-biteni kayıt altına alan memurlara duyulan ihtiyacın aniden yükseltmesi ve bu gelişmeye hazırlıksız yakalanan Osmanlı bürokrasisinin söz konusu ihtiyacı kaliteli alt kadrolardan temin edememesi yüzünden büyük zarar görmüştür. Dolayısıyla, insan gücüne duyulan ani ihtiyaç niteliksiz ve sorumluluk anlayışı zayıf memurların devlet hizmetine girmelerine neden olmuştur. Bu memurların tecrübesizlikleri ve beceriksizlikleri yüzünden sorumluluk alma cesaretinden yoksun olmaları ve sırf bu nedenle işleri başka bürolara havale etmeleri, önemli ölçüde işlemlerin yavaşlaması veya gecikmesi sorununu da beraberinde getirmiştir. Bütün bunlar, işlerin yürütülmesinde hassasiyet göstermeyen ve muhtemelen de kayıtların ilk zamanlardan beri yürüyen düzenli yapısına önem vermeyen memurlar yüzünden, bürokratik işlemlerin aksamasına ve işlemlerin hızlı yürütülmesine zemin oluşturan kayıtların tutulmasında, bürolarda ve depolarda korunmasında önemli zaafın yaşanmasına yol açmıştır. Bu değerlendirmeye güzel bir örnek XVII. yüzyıl başlarından verilebilir. Bu dönemde defter eminliği yapmış olan Ayn Ali Efendi (XVII. yüzyıl başlarında öldüğü tahmin edilmektedir) Defter Emmini olduğunda, özellikle timar kayıtlarının tutulmasında büyük bir ciddiyetsizliğin varlığına şahit olmuş ve bunu düzeltmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Ayn Ali Efendi, 1979: s. 75-81). Kayıtların düzenli tutulmasına büyük önem veren Ayn Ali, bu durumu ve aldığı önlemleri, eserinde, "... Bi'l-cümle timarlar niza'lu olub timar sipahisi sancağı altında hizmet eyledüğüne sebep yoklamalar defterleri mazbut olmaduğudur. Bu fakir Defter Emmini olalıdan beru vâki' olan seferlerin yoklamasın aldurmağı bâ'is olub zu'amâ ve erbâb-ı timârın ve gerek çavuş ve müteferrikanın yoklamaları hâlâ Defterhâna'de mücellid defter olub hüfz olunmuşdur..." (Ayn Ali Efendi, 1979: s. 77) şeklinde ifade etmiştir. Bir diğer örnek ise, (bunlara göre oldukça geç bir tarihte gerçekleşme-

sine rağmen) Aşçı Dede'nin Edirne askeri karargahından (1896-1897) İstanbul'daki Harbiye Nezareti'ne önemsiz bir konuda gönderilen bir yazının cevabının en az dört ay aldığı şeklindeki anekdottur (Findley, 1996: s. 233-235).¹⁷

Mustafa Reşid Paşa (1800-1857) tarafından (31 Ekim 1846) başlanan düzenleme çalışmasına da depolarda görünen düzensizlikler ve depoda yapılan evrak aramalarının olumsuz sonuçlanması neden olmuş; bu durum Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de bir mazbataya da konu olarak resmi bir dille, "... birbirine karışub yırtılarak, Defterhâne'de olanlar dahi perişan durarak lede'l-icâb evrâk-ı atîka aranıldıkda, bulunması imkan derecelerinden çıkmış olduğundan ve belki çoğu telef ve zâyî olmuş olduğundan ..." (BOA, İ. MSM., Nr. 25/658; N. Aktaş, 1985: s. 68) şeklindeki ifadeyle itiraf edilmiştir. Arşiv ve evrak odalarında olağanüstü düzensizliklerin ve kargaşanın yaşanması da bakımsızlık, ilgisizlik ve dikkatsizlik nedenlerine bağlanabilir. Öyle anlaşılıyor ki, XIX. yüzyılın sonlarında bürolarda oluşan evrak konularına göre değil, aksine tek tek veya topluca zarflara, zarflar da torbalara koyuluyordu. Bunun eski bir alışkanlık olduğu açıktır. Ancak burada yapılan yanlışlık, zarf ve torbalara atılan evrakın büronun yürüttüğü fonksiyonlara (ve belki de kronolojik bir sıraya) bağlı olarak ayrılmamış olmasıdır. Büro ve çevresinin evrak yığınlarıyla dolu olması (Findley, 1996: s. 234) bürolarda yaşanan karmaşayı ayrıca göz önüne sermektedir. Bu da, kuşkusuz, aranan evrakın en azından ilgili tarihteki tüm evrakın incelenmesiyle bulunabileceğini göstermektedir. Söz konusu durum, hiç kuşkusuz, bir sorun sırasında evrakın aranmasında memurların isteksiz davranışlar göstermesine de neden olmuştur. Bütün bu bilgiler, arşivlerin bu denli verimsiz yerler haline nasıl dönüştüklerini anlatmak için yeterlidir.

Osmanlı Devleti'nde 1845 yılına kadar arşiv çalışması denilebilecek ciddi bir faaliyet bulunmamaktadır. Bu da geleneğe dayalı olarak kurulan sistemin (ihtiyaçlar, aksaklıklar ve fiili durum dikkate alınmaksızın ve) değiştirilmeksizin uygulandığı anlamına gelmektedir. Maliye Nazırı Safveti Paşa'nın girişimiyle yapılan ve Mehmed Emin Rauf Paşa'nın sadareti zamanına rastlayan bir çalışma (12 Mart 1845), bize, Osmanlı arşivciliği konusunda bir ilkin yaşandığını göstermektedir. Çalışmayı yürüten Muhsin Paşa ise, dönemin teşkilat yapısını çıkararak belgelerin kalemlerine göre ayrılıp depolara konulmasını sağlamıştır (BOA, İrade Dahiliye, Nr. 5152; Aktaş, 1985: s. 67-8; Akyıldız, 2004: s. 145; Candemir, 2002: s. 40). Hazine-i Evrak'ta yapılan yerleştirme işleminin de buna uygun yapılmış olduğu, Dîvân-ı Hümâyûn Dâiresi'ne "... mahsus olan mahal ise ..."

¹⁷ Bu olağan dışı durumu bir başka anekdotla destekleyen diğer bir hadise de asker kökenli olmakla birlikte sadrazamlık da yapmış olan Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa (1811-1882) tarafından anlatılmıştır. Rüşdi Paşa'nın ikinci seraskerliği sırasında top arabalarında ok kullanımıyla ilgili Bâbiâli'ye bir evrak gönderilmiştir. Nezaretten nezarete tekrar tekrar giden evrak Paşa'nın önüne birkaç ay sonra yine gelmiş, evraka yapılan eklerle dosya kalın bir tomar olmuş ve yeniden başka bir nezarete havale edilen evrak geri geldiğinde eskisinin iki katı kalınlığına ulaşmıştı. Paşa, evrakın üçüncü seraskerliği sırasında yeniden önüne geldiğini, evrakın ilgili olduğu araba okları konusunun değişmiş olduğunu ve ormanlarla ilgili nizamnameye intikal ettirildiğini görünce tomarı ateşe atarak yakmıştı (Sungu, 1940: s. 818-820; Findley, 1996: s. 233).

(*Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, 2000: s. 208) ifadesiyle teyit edilmiştir.

Öteden beri kalemlerine göre bir düzenleme sistemi zaten uygulanmakta olduğundan, bu girişim, eskiden var olan ve zamanla taşınmalar, yığılmalar ve memurların kayıtsızlığı sonucu kaybolan orijinal düzenin (sudûr sisteminin) yeniden kurulması teşebbüsünden başka bir şey değildir. Bu duruma değinen Ahmed Lütfi Efendi, sorunun, lazım olduğunda alınan evrakın işi bittiğinde gelişigüzel mahzenlere atılmasından kaynaklandığını (sözgelimi Belgrat ile ilgili bir araştırma yapıldığında, ilgili torbanın içinde Bağdat'a ait evrakın bulunması gibi olumsuzluklarla karşılaşıldığını) belirtmektedir (Ahmed Lütfi Efendi, 1328: s. 119-121; aynı yazar, 1999: s. 1230-1231; Akyıldız, 2004: s. 145). Nitekim mahzenlerde sözde korunan evrakın düzensizliği, iyi korunamaması ve ciddi bir koruma önleminin de alın(a)mamış olması 1845 sürecinde yapılan arşiv çalışmasının temel nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 2000: s. XLIV).

Osmanlı bürokrasisi, yoğun belge birikimine ve yukarıda anlatılan olumsuzluklara rağmen, XIX. yüzyıla gelinceye kadar bir ölçüde süratli işleyen bir yapı arz etmekteydi. Bunun nedeni de, bürokratik işlemlerin bir belge üzerinde yürütülmesi ve her dairenin aynı belge üzerine kayıtlarını düşmeleriyle açıklanmaktadır (İpşirli, 1991: s. 384). II. Mahmud (saltanatı 1808-1839) ve Tanzimat dönemleriyle birlikte bu durumun da değiştiği görülmüştür. Bu dönemde, bir idari reformun gereği olarak yeni devlet kurumları oluşturulmuş, buna bağlı olarak eski evrak sisteminde de değişikliğe gidilmiştir. Bürokratik işlemlerde (her bir işlem için tek evrak kuralı yerine) lef (ek belge) usulü uygulanmaya başlanmıştır. İşlem sürecinde, işleme ilave edilen her kayıt lef adı altında ayrı kağıt parçalarına yazılmıştır. Böylelikle, evrak sayısında ciddi artış yaşanmış, bu artışa paralel olarak, oluşan evrakın düzeni ve erişimi sorunu da gündeme gelmiştir (Akyıldız, 2004: s. 141-2).

II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) Osmanlı arşivciliği bakımından bazı yeniliklerin yaşandığı bir devirdir. Abdurrahman Şeref Bey'in vakanüvis olması, Tarih-i Osmani- Encümeni (TOE)'nin kurulması ve buna bağlı *Tarih-i Osmani- Encümeni Mecmuası (TOEM)*'nin yayın hayatına başlaması bu değişimin sonucudur (Çetin, 1985: s. 69; Aktaş, 2000: s. 383). Hazine-i evraktaki tasnif işi (1909) Abdurrahman Şeref Bey'in başkanlığında, Hazine-i evrak müdürü Refik Bey ile TOE azalarından Arif Bey'e havale olunmuştur. Dört yıl süren bu çalışma sırasında düzenlenen evrak padişahların saltanat sürelerine göre tasnif edilmiştir. Bu tip bir düzenleme 1849 yılında yapılan çalışma sırasında da görülmüştür (Aktaş, 2000s. 382). 12 Nisan 1849 tarihli nizamnameye göre evrak, başlangıçtan 1785 (H. 1200) tarihine kadar olanlar, bu tarihten Abdülmecid'in tahta çıkışına kadar olanlar (1839) ve sonrakiler olarak üçe ayrılmıştır (BOA, A.DVN., Nr. 42/12). Burada kısmen padişahlara, kısmen de önemli olaylara göre temel ayrımlar yapılmıştır. Ancak bu düzenleme, devletin ve kurumlarının

sürekliliği konusunu göz ardı eden bir bakış açısı, evrakın ve serinin öncesiyle ilgisini kesen bir durum ortaya koymuştur. 1849 yılında yapılan bu çalışma 1854 yılında değiştirilmiş ve başlangıçtan 1839'a kadar olan evrak birinci (*BOA, İ. Meclis-i Vâlâ*, Nr. 12019; *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, 2000: s. 341); Abdülmecid'in cülusundan (1839) 1848 yılına kadar olan grup ikinci ve sonrası da üçüncü grup olarak addedilmiştir (*BOA, İ. Meclis-i Vâlâ*, Nr. 4093; *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, 2000: s. 295). Fakat bu da, yukarıda bahsettiğimiz aksaklığı gidermeye yetmemiş ve aynı hatanın farklı şekilde tekrarlandığını göstermiştir. Bu hata, Millet Kütüphanesi Nazırı ve Vesaik-i Tarihiyye Tasnif Encümeni Reisi sıfatıyla Ali Emiri tarafından Osmanlı Devleti'nin ilgası dönemlerinde (1821) bile değiştirilmeksizin şu şekilde uygulanmıştır: "*Tasnîf-i evrak için sinîn-i sâbıkadan beri devam edegelen derece-i ûlâdaki şekilde -ki evrakın padişâhân-ı izâm zamanına göre bi't-tefrîk tomar halinde sandıklara ve raflara vaz'ından ibarettir- henüz tasnif edilmeyen evrakın ...*" (*BOA, BEO.*, Nr. 350226).

1883 yılında yapılan düzenleme çalışmaları önemli bir hatayı da göstermiştir. Defterhane-i âmire civarındaki mahzende yapılan çalışma sırasında, hatt-ı hümayûnlar ve iradeler içeriklerine göre konu konu ayrılmıştır. Bu çalışma sırasında yanlış yürütülen işlerden biri de, belgeler üzerinde yer alan hatt-ı hümayunların kesilerek ayrılması olmuştur. Bu birçok mahzurları da beraberinde getirmiştir. Öncelikle artık asıl belgesinden bağımsız olarak ele alınan bu kesik hatt-ı hümayûnların hangi konuya ait olduğu bilinmemektedir (Akyıldız, 2004: s. 156-58). Dolayısıyla, hatt-ı hümayûnların dosyalarıyla bağları kesilmiş; hangi konuyla ilgili oldukları ve kararın hangi konuyla ilişkilendirileceğinin artık bilinmemesi yüzünden tarihi ve idari ispat güçleri tamamen yok edilmiştir.

Çöküş döneminde, özellikle Tanzimat'tan sonra Osmanlı bürokrasisinde eski sisteme yabancılaşma da kendini göstermiştir. 11 Mart 1884 tarihli bir belgede geçen olay bunu açıkça ortaya koymaktadır. Belirtildiğine göre, Mısır Meselesi ve buraya imtiyaz verilmesi konusunda tarihi kayıtlara yönelik bir araştırma yapılması istenmiştir. Bu görevi üstlenen komisyon, Mısır ile ilgili bilgiler içeren defterlerin sayısının 40-50 kadar olduğunu ve bu defterlerin "... *me'nûs ve ma'lûm olmayan hutût ile muharrer ...*" olması dolayısıyla okuyup anlaşılmasında büyük zorluk çekildiğini bildirmiştir (*BOA, Y. A. Hus.*, Nr. 177-29; Emecen, 2005: s. 112, dipnot 14). İlgili defterleri okuyup anlayabilecek kimsenin bulunmaması dolayısıyla da, Vakanüvis Ahmed Lütü Efendi bu komisyona dahil edilmiştir. İdari reformlar dolayısıyla resmi yazışmalarda rik'ayı kullanan Osmanlı bürokrasisinde, bahsedilen dönemde, kayıtların tutulduğu yazı türü olan dîvanî ve dîvanî kırmasını okuyacak kimse bulunmamaktaydı. Napoli'de (İtalya) kurulan Şark Dilleri Okulu'dan 18 Ekim 1900 tarihinde (23 C 1318) yapılan istekle de durumun ciddiyeti benzer şekilde gözler önüne serilmektedir (*BOA, BEO.*, Nr. 117732). Söz konusu istek, "... *siyâkat kırması hattından birkaç satır yazı ile bir rakamından yüze ve yüzlerden bine kadar erkâmî nâtik bir varaka-i*

hisâbiyye ... " örnekleri gönderilmesi ricasını içermekteydi. Yapılan araştırma sonucunda, Hâriciye Nezareti ve Dîvân-ı Hümâyûn Beğlikçiliği'nde *zikrolunan hatt ve erkâmi nakş ve tahrîr edebilecek ehil ve muktedir bir kimse bulunamamış, ancak varaka-i matlûbe Defter-i Hâkânî Nezaret-i celîlesi'nden celb ve irsâl edilebilmişti*. Bu eksiklik, geç de olsa fark edildikten sonra, ileride benzer bir konuda ciddi sıkıntıların yaşanmaması amacıyla, Maliye ve Evkaf-ı Hümâyûn Hazine-i celîleleriyle, Defter-i Hâkânî Nezaret-i celîlesi ve Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî tarafından söz konusu yazıyı her zaman okumaya muktedir birkaç zâtın yetiştirilmesi ve bunun için Dîvân-ı Hümâyûn Beğlikçiliği'ne görev verilmesi üzerinde durulmuştur. Konuyu ele alan diğer bir yazı ise, bürokrasinin kendi insan gücünden ne denli habersiz olduğunu ve hazin durumun umutsuz vakaya nasıl dönüştüğünü şu şekilde ifade etmektedir: "... devâir-i mezbûrede hatt-ı mezkûra vâkıf zevât bulunduğu sûretde bunlar tarafından ve müstahdemîn miyânında bu gibi erbâb-ı vukûf bulunmadığı takdirde hariçten bilenler vesâletiyle ketebe-i mevcûdeden münasiblerine ta'lîm ve tahsîl etdirilmesi ..." (BOA. BEO., Nr. 292457).

Bu arada, 1892 yılında yapılan yeni bir arşiv çalışmasında dosya usulü sistemine geçiş söz konusu olmuştur (BOA. DÜİT., Nr. 58/67, orijinal nr. 37-2/11-4). Bu usulün [1899'da Hazine-i Evrak'a teslim edilen iradeler üzerinde de denenmesine rağmen (BOA. Kepeci Divân Kalemî Def., Nr. 7524; Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000: s. 223-225)] uygulanmasında, 1916'da bile halen sıkıntıların mevcut olduğu görülmüştür (BOA. DÜİT., Nr. 58/67 (orijinal nr. 37-2/11-4); Başbakanlı Osmanlı Arşivi Rehberi, 2000: s. XLVII-L). I. Dünya Savaşı yılları ve sonrasında da arşiv çalışmaları sürmüştür. Bu çalışmalardan biri Aralık 1920'de Ali Emîrî başkanlığında kurulan bir heyet tarafından yürütülmüş ve bu faaliyet sırasında evrak padişah dönemlerine göre ayrılmıştır. Ayrılan evrak konuları dikkate alınarak tarihsel bir sıraya konulmuştur (BOA, BEO, Nr. 350226).

Sonuç

Osmanlı bürokrasisi bürokratik uygulamaları ile kayıt oluşturma ve düzenleme usulleri bakımından çağın ve coğrafyanın özelliklerini göz önünde bulundurarak yeni bir sistem oluşturmuş ve bunu yaparken de büyük ölçüde kendinden önceki Türk-İslam devlet geleneğinden faydalanmıştır. Ayrıca eğitim kurumları, beyin göçü, tercüme faaliyetleri, mali ve inşaa konularına hasredilmiş eserler de bu müesseseleşmede önemli bir rol oynamıştır.

Türk-İslam idare geleneğinin taşıyıcıları olan bu faktörler, Ortaçağ İslam dünyası arşivcilik geleneğinin Osmanlılar açısından da geçerli olduğunu göstermektedir. Bunun bir istisnası Abbasilerde ve Fatımilerde gördüğümüz hâzinin

(arşivcinin) Osmanlılar'da Hazîne-i Evrak'ın kuruluşuna kadar olmamasıdır.¹⁸ Abbasi, Fatımi, Büyük ve Anadolu Selçukluları ile İlhanlılar dönemi arşiv uygulamalarında görülen ve büro faaliyetleri sonucunda üretilen evrakın iş tiplerine uygun olarak coğrafi ve kronolojik esaslara göre defterlere kaydedilmesi, evrakın da aynı düzen içinde korunması ve kaydın kaynağının dikkate alınmasının Osmanlılarda aynen görülmesi benzerliğin ve geleneğin devam ettiğinin önemli göstergesidir. Dolayısıyla Osmanlılar, tam olarak kendine has bir bürokratik ve arşivsel sistem oluşturmamış, aksine devraldıkları tarihi yönetim mirasını geliştirerek sürdürmüşlerdir. Fakat kurumsallaştırılan bu miras, zamanla gerçekleşen idari reformların; devlet teşkilatındaki genişlemeye paralel olarak idari yetki kaymalarının; değişimin zorlaması ve bir dönem bol miktarda insan gücüne duyulan ihtiyaç sonucunda istihdam edilen niteliksiz, deneyimsiz, sorumsuz memurların etkisiyle terk edilmiş veya ihmal dolayısıyla yok olmaya yüz tutmuştur. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren gözlenen ve yazışmalara da konu olan şikayetler bu sistemin idari zorunluluklar dolayısıyla ihmal edildiğini göstermektedir.

1845 yılından sonra başlayan çalışmalarla arşivlere yeni bir düzen verilmeye çalışılmışsa da, bunlar problemin çözümüne yönelik olmayıp, yüzeysel değişikliklerden ibaret kamıştır. Bu cümleden olarak, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında yapılan arşiv çalışmaları, meselenin sağlıklı bakış açılarıyla değerlendirilerek hem gelenekten uzaklaşılmasına yol açmış, hem de bu dönemde Avrupa'daki arşivsel gelişmelerden habersiz olduğunu ortaya koymuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVN, nr. 42/12.*
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, nr. 349985.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, nr. 350226.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. Meclis-i Vâlâ, nr. 12019.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye, nr. 5152.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Mühime Tasnifi, nr. 658.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hususi, nr. 177-29.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, nr. 117732.

¹⁸ Hazîne-i evrak'ın kuruluşuna kadar kurumlarda bir arşivcinin istihdam edilmediğine delil olarak şu ifade sunulabilir: "... evrâk-ı mahfûzadan hiçbir varakı fersûde ve çürümek ve ol vechle cümlesi mahfûz olmak üzere ketebeden münâsib biri müstahfiz-ı evrâk olarak ta'yîn ve ..." (BOA, İ. MSM., Nr. 25/658). Müstahfiz-ı evrâk tabiri, İngiltere'de kullanılmakta olan keeper (evrak koruyucusu, arşivci) tabiri karşılığında alınmış olmalıdır. Bunda, kuşkusuz, Mustafa Reşid Paşa'nın İngiltere'de elçilik görevinde iken, İngiliz Devlet Arşivi (The Public Record Office)'nin açılışına ve oradaki gelişmelere şahit olması etkili olmuştur.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, nr. 292457.*
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, nr. 349985.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, nr. 350226.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DUİT, nr. 37-2/11-4.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. Meclis-i Vâlâ, nr. 4093.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kepeci Divân Kalemî Def., nr. 7524.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühime Def., nr. 22/hkm. 175.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühime Defteri, nr. 118.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. EE., nr. 30/124/51/78.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), K.Ruus., nr. 239.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.RSK., nr. 1469.
Tapu Kadastro Arşivi (TK), Tahrir Defterleri, nr 29.

Kaynak Eserler

- Ahmed Lûtfî Efendi. (1999). *Vak'anivîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. 6-7-8, Yay. haz. Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi.
- Ahmed Lûtfî Efendi. (1328). *Tarih-i Lûtfî*, c. VIII, İstanbul, Sabah Matbaası.
- Ayn Ali Efendi. (1979). *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*
- Feridun Ahmed Bey. (1274). *Münşeâtü's-selâtîn*, c. I, İstanbul
- İbn Bibi (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Caferi Er-Ruyadi). (1996). *El-Evamirü'l-Alai'ye fi'l-Umuri'l-Alai'ye*. c. I. Yay. haz.: Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İbnüssayrafî, (1990). *El-Kânân fi Divânî'r-Resâil ve'l-İşâra ilâ men-Nâle'l-Vizâra*, Yay. haz. Eymen Fuad Seyyid, Kahire: Ed-Darü'l-Masriyetü'l-Lübniye.
- Selânikî Mustafa Efendi, (1989). *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. 1, Yay. haz. Mehmet İpşirli, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Şikârî, (2005). *Karamannâme (Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi)*, Yay. haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu, Karaman: İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.
- Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. (1954). Yay. haz. Halil İnalçık, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Araştırma Eserleri

- Afyoncu, Erhan. (1994). "Defterhâne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (100-104), c. 9.

- Ahıskalı, Recep. (2001) *Osmanlı Devleti Teşkilatından Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı.
- Aktaş, Necati. (1985). "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *Belgelerle Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, 1: 67-72.
- Aktaş, Necati. (2000). "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümü'nde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi -07-09 Nisan 1999- Konya-* içinde (379-387), Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Akyıldız, Ali. (1995). "Hazine-i Evrak'ın Kurulması ve Tasnif Usulleri (1846-1856)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* içinde (69-84), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akyıldız, Ali. (2004). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004
- Aydın, Bilgin. (2003). *Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV-XVI. Yüzyıl)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Aykaç, Mehmet. (1997). *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Yapısında Divânlar (132-232/750-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. (2000).Yay. haz. Yusuf İhsan Genç vd., Ankara: DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*. (2000). c. I, Yay. haz. Uğurhan Demirbaş vd., Ankara: DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çeviren: Yıldız Moran, İstanbul: E Yayınları.
- Candemir, Murat. (2002). *Bab-ı Ali Evrak Odası*, (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, Atilla. (1984). "Osmanlı Arşivciliğine Toplu Bir Bakış", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 33/2: 53-65.
- Çetin, Atilla. (1985). "Osmanlı Arşivlerinin Tarihleri", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu -17-19 Mayıs 1985-* içinde (63-71), İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı.
- Dûrî, Abdülaziz ed-. (1994). "Dîvan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (377-381). c. 9.
- Emecen, Feridun M. (1991). "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990) - Bildiriler-* içinde (143-156), İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Emecen, Feridun M. (1994). "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Katib Rumuzları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35: 131-149.
- Emecen, Feridun M. (2003). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Kitabevi

- Emecen, Feridun M. (2005). "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühime ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Hukuk Tarihi)*, 3/5: 107-139.
- Emecen, Feridun M. (2006). "Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, nr. 1, s. 45-54.
- Erdoğru, Akif. (1994). "18.-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırıları ve Hafta Pazarlarına Ait Belgeler I", *OTAM*, V, s. 49-129.
- Fekete, Lajos. (1955). *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln.* c. I. Almanca'ya Çeviren: A. Jacobi, Budapest: Akademiai Kiado Budapest.
- Findley, Carter V. (1994). *Osmanlı Devletinde Reform. Bâbüâli (1789-1922)*, Çeviren: Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık
- Findley, Carter V. (1996). *Kalemîyeden Mülkiyeye. Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fleischer, Cornell H. (1996). *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Çeviren: Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gök, Necdet, (2001). "Selçuklu Diplomatasının Osmanlı Diplomatasına Etkileri", c. I *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler- içinde* (315-333), Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Gömeç, Saadettin. (tarihsiz). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Akçağ
- Göyünç, Nejat. (1965). "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 15/20: 73-86.
- Göyünç, Nejat. (1990). "Ta'rih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 10, s. 1-37.
- Göyünç, Nejat. (1994-I). "Defter", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (88-90). c. 9.
- Göyünç, Nejat. (1994-II). "Osmanlı Maliyesinde İlhanlı Tesirleri", *Aspects of Otoman History -Paper from CIEPO IX-* içinde (162-166), Yay. haz. Amy Singer ve Amnon Cohen, Jerusalem: The Hebrew University, The Magnes Pres.
- Göyünç, Nejat. (1996). "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Bellekten*, 60/27: 127-138.
- Gutas, Dimitri. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu*. Çeviren: Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitapyayınevi.
- Günday, Dünder. (1989). *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnalcık, Halil. (2002). "Wazir -in the Otoman Empire-", *Encyclopaedia of Islam (EI²)* içinde (194-197), c. 11.
- İnalcık, Halil. (1964). "Reis-ül-Küttâb", *İslam Ansiklopedisi (İA)* içinde

- (671-683), c. 9.
- İnalçık, Halil. (1988). "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8: 33-54.
- İpşirli, Mehmet. (1991). "Bâbîâlî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (378-386), c.
- İpşirli, Mehmet. (1995). "Osmanlılarda Kitâbet-i Resmîyeye Dair Eserler Hakkında Bazı Gözlemler", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994 -Bildiriler-* içinde (1-8), İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (2002). *Türk Milli Kültürü*, 22. baskı, İstanbul: Ötüken
- Keskin, İshak. (1999). "Hz. Muhammed'in Bir Mektubu-Satın Alınması-Arşivcilik Bakımından Değeri", *Osmanlı Araştırmaları*, 19: 255-290.
- Koprıman, Kazım Yaşar. (1964). "Divan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (383), c.9.
- Köprülü, M. Fuad. (1943). "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, 7/27: 219-312.
- Köprülü, M. Fuad. (2000). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 3. baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Koroğlu, Kemalettin. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim.
- Kutluoğlu, Muhammet Hanefi-Keskin, İshak. (2005). "Ortaçağ İslam Dünyasında Arşivcilik. Fatımi Dönemi Arşivciliğine ve Arşivcilik Uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme", *Türk Kütüphaneciliği*, 19/4, 387-407.
- Küçükkaşçı, Mustafa Sabri. (2002). "Katip", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (49-52). c. 25.
- Mansuroğlu, Mecdud. (1945). "Divan", *İslam Ansiklopedisi (İA)* içinde (595-506). c.3.
- Massé, M. Henri. (1913). "Code de la Chancellerie", *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (BIFAO)*, 11: s. 65-119.
- Merçil, Erdoğan. (2005). "Gazneliler Devri Dîvân Teşkilâtına Kısa Bir Bakış ve Görevliler Listesi", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı* içinde (77-97), Yay. haz. Emine Uyumaz-Süleyman Kızıltoprak, İstanbul: IRCICA.
- "Osmanlı Arşivi Tarihçesi", *Osmanlı Arşiv Bülteni*. (1990). 1, 9-15
- Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı*. (1994). Yay. haz. Said Öztürk, Ankara: DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Özgüdenli, Osman G. (1999). "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşeât M e c c - muası: Risâla al-Sâhibiyye", *Bellekten*, 63/238: 725-752.
- Posner, Ernst. (1972-I). "Twelfth Century Job Descriptions for the Registrar and the Archivist of the Fatimid State Chancery in Egypt", *Mitteilungen des*

- österreichischen Staatsarchivs*, 25: 25-31.
- Posner, Ernst. (1998). "Ortaçağ İslam Dünyasında Arşivler", *Kütüphanecilik Dergisi*, Çeviren: Ahmet Oğuz İcimsoy, 4: 201-231.
- Sahillioğlu, Halil. (1988). "Ruznamçe", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri -30 Nisan -2 Mayıs 1986-*, *Bildiriler içinde* (113-139), İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Sertoğlu, Mithat. (1959). "Arşiv, İstanbul'da Bulunan Evrak Hazineleeri", *İstanbul Ansiklopedisi(İA) içinde* (1064-1064), c. 2, İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Spuler, Bertold. (1957). *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür - İlhaniler Devri-*, Çeviren: Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sungu, İhsan. (1940). "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I içinde* (777-857), İstanbul: Maarif Vekaleti.
- Taneri, Aydın. (1981). *Türk Devlet Geleneği. Dün-Bugün*, Ankara: Töre Devlet Yayınevi.
- Taneri, Aydın. (1974). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık (1299-1453)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Togan, Ahmed-Zeki Velidi, (1931)."Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. 1: 1-42.
- Turan, Osman. (1948). "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *Bellekten*, 12/47: 549-574.
- Turan, Osman. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988-I). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal. Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlular ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988-II). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988-III). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Summary

In forming its own bureaucratic practices and its own techniques of recording and organizing, the Otoman State used as a model the Turkish-Islamic state tradition that had preceded it. Educational institutions, intellectual migration, translation practices, and works written on issues of finance and letters played a

significant role in this institutionalization as well.

These factors which were the conveyers of the Turkish-Islamic administrative tradition also made the transmission of the archival tradition of the Medieval Islamic world to the Ottomans possible. The Otoman State used the tradition of taking into consideration the provenance of records, of keeping the records on the basis of subject and chronology and in accordance with official functions, and of organizing the documents that were produced according to this system just as the states preceding it (Abbasid, Fatimid, Grand Saldjukid, Anatolian Saldjukid and Ilkhanid) did. Therefore, the Otoman State did not form a bureaucratic and archival system of its own; on the contrary, it adopted and developed the administrative heritage that it received. Yet this heritage was neglected under the influence of the administrative reforms that took place in time, of the shifts of authority which were a result of a bureaucratic reform, and of the unqualified, inexperienced, and irresponsible officials that were employed during a process in which a lot of human power was needed.

In the Otoman State, there started efforts to give a new form to the archives after 1845. Yet those efforts did not provide exact solutions to the problem but consisted of superficial changes. As a result, the archival practices of the late 19th and early 20th centuries caused a distance from the tradition through its inconvenient viewpoints. These practices also show that the archival developments in Europe at the time were not known.